

bilimname XLI, 2020/1, 1049-1094
Geliş Tarihi: 02.02.2020, Kabul Tarihi: 09.05.2020, Yayın Tarihi: 15.05.2020
doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.683549>

EBÛ HANİFE'NİN DERS HALKASI VE ONUN MEŞHUR OLMAYAN ÖĞRENCİLERİNİN HANEFİ DÜŞÜNCESİNİN TEŞEKKÜLÜNE VE YAYILMASINA KATKILARI*

 Adnan HOYLADI^a

 Soner DUMAN^b

Öz

Hanefi mezhebinin teşekkülünde kurucu İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh düşüncesi ve metodu çok önemli olmakla birlikte ilk kuşak öğrencilerinin de çalışmaları önemli bir rol oynamaktadır. Ebû Hanîfe, hocasının ders metodunu geliştirerek ders halkasını bir akademi gibi çalıştırmış, bununla yetinmeyerek derslerde öğrencileriyle birlikte ulaştıkları sonuçları tedvin ettirmiştir. O, kendi zamanının alışlagelmiş ders işleme metodunun dışına çıkarak, öğrencilerinin düşüncelerine değer vermiş, onların kendilerini ifade etmelerine fırsat tanımıştır. Ebû Hanîfe'nin meşhur dört öğrencisi Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Ebû Yusuf Ya'kûb b. İbrahim (ö. 182/798), Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819) Hanefi mezhebinin teşekkülünde çok önemli katkılar sunmuşlardır. Bununla birlikte meşhur olmayan ve sayıca çok daha fazla olan öğrencilerin mezhebin teşekkülünde, Ebû Hanîfe'nin metot ve fikhî düşüncesinin özellikle uzak bölgelere yayılmasında çok önemli çabaları bulunmaktadır. Özellikle Ebû Hanîfe'nin Horasan ve Mâverâünnehir'de tanınmasını bu öğrencileri sağlamıştır. Bu öğrenciler, Belh, Merv, Semerkant, Buhara, Nîsâbûr, gibi şehirlerde ders halkaları teşekkül ettirerek Ebû Hanîfe'nin fikhî ve kelimî görüşlerini bu ders halkalarında işlemişlerdir. Ayrıca bu öğrenciler gittikleri yerlerde Cehmiyye gibi oluşumlarla mücadele etmişlerdir. Bunun yanında çeşitli eserler telif ederek literatüre katkıda bulunmuşlardır. Bu öğrencilerden bazıları içtihat seviyesine ulaşmış, müftâ bih görüşün belirlenmesinde onların içtihatlarına da başvurulmuştur. Bunun yanında kadılık görevi üstlenerek mezhebin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuşlardır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, fıkıh, Ebû Hanîfe, mezhep, teşekkül, ders, metot.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Soner Duman danışmanlığında hazırlanan "Hanefi Mezhebinin Teşekkül Süreci" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

^a Doktora Öğrencisi, Milli Eğitim Bakanlığı, hoyladi@hotmail.com

^b Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, duman@sakarya.edu.tr

THE COURSE RING OF ABU HANIFA AND THE CONTRIBUTION OF HIS UNFAMOUS STUDENTS IN FORMATION AND SPREAD OF THE HANAFI THOUGHT

Although the idea of fiqh and method of founder Ebû Hanîfe is very important in the formation of the Hanefi sect, the works of the first-generation students also play an important role. As it is known, when Ebû Hanîfe was unable to answer a question in the fiqh area when he was interested in the subjects of the science of Kelam, He started the lessons of Hammâd b. Ebû Süleyman. He continued his fiqh collection for nearly twenty years alongside his teacher. When his teacher passed away, he became the head of the class by the request of his classmates. Ebû Hanîfe, who wanted the lessons to pass efficiently, required at least ten of his classmates to attend the lessons. With this request, he prevented the dispersion of the course ring, also had the opportunity to realize the course teaching method he had built with these ten experienced students. Ebû Hanîfe grouped the students according to their levels and formed three different course rings. Ebû Hanîfe introduced methods such as lesson learning brainstorming, discussion, debate and negotiation in his lessons. Ebû Hanîfe successfully applied the case study method, also called practice in today's legal education. He developed the course method of his teacher and operated the course ring like a fiqh academy. Ebû Hanîfe provided a democratic educational environment for his students, and students were able to express their thoughts freely in this environment.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Ebû Hanîfe'den bizzat ders alan öğrencileri vefat tarihleri farklı olmakla birlikte genellikle h. II. asırda yaşamıştır. Bu dönem, henüz müçtehit bir imamı taklidin başlamadığı bununla birlikte ehl-i hadis ve ehl-i re'y ekollerinin rekabet halinde olduğu bir dönemdir. Bu ekol arasındaki rekabet zaman zaman ileri seviyelere çıksa da çatışmaya dönüşmemiştir. Önceleri şehir merkezli olan bu ekoller sonraki dönemlerde evrilerek biri nass, diğeri ise kıyas merkezli olmuştur.¹ Bu re'y ekolünün kıyası nassların önüne

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Koçinkağ Mansur, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 65 vd. Murteza Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi* (İstanbul: DEM Ensar Neşriyat, 2017), 61 vd. M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994); Abdullah Aydınli- Salim Ögüt, "Ehl-i Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994).

geçirdiği anlamına gelmemektedir. Re'y ekolü, içinde geliştiği coğrafyanın sosyal ve kültürel yapısı gereği, korumacı bir yaklaşımla hadisi kabul hususunda diğer ekole göre daha farklı şartlar ileri sürmüştür. Bu da karşı ekol mensupları tarafından re'y ekolünün eser karşıtı olduğu, hadisi bırakıp kıyasa başvurduğu şeklinde algılanmıştır. Bu algının oluşmasında re'y ekolünün kıyası çokça kullanmaları gerektiği kazuistik metodu benimsemeleri de etkili olmuştur. Re'y ekolünün merkezi kabul edilen Kûfe, fetihler sonucu, farklı din ve kültürlerden Müslüman olanların dinlerini öğrenmeye geldikleri, kozmopolit bir şehir haline gelmiştir. Yeni Müslüman olanlar önceki mensubiyetlerinden getirdikleri problemleri çözmeleri için Kûfeli fakihlerin önüne koymuşlardır. Onlar da karşılaştıkları bu yığın problemler karşısında nasslarda aradıklarını bulamayınca kıyas ve istihsana başvurmuşlardır. Aynı problemlerle Medineli fakihler karşılaşmamış olup özellikle hüküm verme işinde iyi olmadıklarını ki bunda farazi meselelerle uğraşmamaları da etkindir, Kûfelilerin bu hususta daha iyi olduklarını kabul etmek durumunda kalmışlardır.² Ayrıca Şia, Havaric, Mu'tezile ve Ceymiyye gibi oluşumların Irak'ta ortaya çıkması, ehl-i hadisin ehl-i re'ye bakışının olumsuz olmasına katkıda bulunmuştur. Bu dönemin diğer bir özelliği de İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde etkili olmayan çalışan aşırı Şîî gruplar, Cehmiyye, Râfiziyye gibi oluşumlarla yapılan mücadelelerdir. Bu dönemde âlimlerin gündemi hukukî meseleler değil daha çok inanç konularıdır.

Hanefi mezhebinin kurucu imamı olarak kabul edilen Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767) hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış, büyük imam farklı açılardan çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bu çalışmada Ebû Hanîfe'nin ders halkası, ders işleme metodu ve onun fazla şöhret bulmayan öğrencileri konu edilecektir. Ebû Hanîfe'nin mezhebin teşekkülüne büyük katkıları olan ve öne çıkan öğrencileri Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) bu çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur. Zira Ebû Hanîfe'nin meşhur olan bu öğrencileriyle ilgili müstakil çalışmalar bulunmaktadır. Hanefi mezhebinin teşekkülü de genellikle bu öğrenciler üzerinden özellikle de İmam Muhammed merkeze alınarak incelenmiştir. Ebû Hanîfe'nin öne çıkan öğrencilerinin mezhebin teşekkülü ve yayılmasına yaptıkları katkı teslim olunmakla birlikte diğer öğrencilerin yaptıkları katkılar da göz ardı edilmemelidir. Bu öğrencilerin

² Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 23/618.

Hanefî düşüncenin teşekkülüne ve yayılmasına yaptıkları önemli katkılar bulunmaktadır. Özellikle uzak bölgelerden dönemin başkenti Kûfe ve Bağdat'a gelen öğrenciler, Ebû Hanîfe'nin ders halkasında ilim tahsil ettikten sonra memleketlerine geri dönmüş ve buralarda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yayılmasını sağlamışlardır. Ayrıca bu öğrencilerden bazılarının yaptığı tedvin ve tasnif çalışmaları yanında aldıkları resmi görevler de bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin yaptıkları bu çalışmalar onun özellikle uzak bölgelerdeki şöhretini daha da artırmıştır. Bu durum o hayattayken öğrencilerinin sayısını artırmış, vefatından sonra da onun hukuk düşüncesini tahsil etmek isteyen öğrencilerin Kûfe ve Bağdatâ gelerek Züfer, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in ders halkalarına katılmışlardır. Bu durum Hanefî ders halkasının devamını sağlayarak mezhebin teşekkülüne katkıda bulunmuştur. Takip eden asırlarda birçok şehirde Hanefî düşüncenin tedris edildiği ders halkaları tesis edilmiştir.

Çalışmamızın amaçları arasında çeşitli bölgelerden gelip Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılan ve tahsilini tamamladıktan sonra genellikle memleketlerine geri dönen öğrencilerini tanıtmak olduğu gibi bu öğrencilerin mezhebin teşekkülüne ve Ebû Hanîfe'nin hukuk düşüncesinin geniş kitlelere yayılmasına yaptıkları katkılar da ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda araştırma boyunca karşılaşılan güçlük, kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılan ancak mezhepte öne çıkmayan öğrencilerin çalışmalarına, mezhebin teşekkülüne ve yayılmasına ışık tutması yönüyle yeterince yer verilmemesidir. Bu anlamda özellikle araştırmanın temel kaynakları arasında olan tabakât ve tarih kitaplarındaki bilgiler sınırlıdır. Bununla birlikte elde edilen veriler ışığında çalışmada bir neticeye ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca çağdaş dönemdeki çalışmalarda bu öğrencilere fazlaca yer verilmemiştir. Konuyla ilgili eserlerde genellikle Ebû Hanîfe'nin şöhret bulan öğrencilerinin yanında birkaç öğrencisine temas edilmiş ve sonraki dönemlere geçilmiştir.³ Bazı çalışmalarda ise Hanefî mezhebinin rivayeti merkeze alınarak fıkıh silsileleri incelenmiş, Ebû Hanîfe'nin meşhur olmayan öğrencilerinin çalışmaları konu edinilmemiştir. Bu tarz çalışmalarda, Ebû Yusuf ve özellikle İmam Muhammed'i Ebû Hanîfe'nin ilk ravisi olarak ele alınıp diğer öğrencilerine yeterince yer verilmemiştir.⁴

Ebû Hanîfe'nin ders halkasının birçok fakih adayı tarafından tercih

³ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2013); Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi* (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 39-52.

⁴ Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicrî IV. Asrın Sonuna Kadar)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 163-201.

edilmesinde onun ilmi birikimi ve hukuk sistematîği etkili olduğu kadar onun öğrencilerine muamelesi ve ders işleme metodu da bir etkindir. Bu sebeple, kısaca Ebu Hanife'nin öğrencilik ve hocalık serüvenine de temas edilecektir.

A. Ebu Hanife'nin Ders Halkası

1. Ebû Hanîfe'nin Öğrenciliği ve Ders Halkasının Başına Geçişi

Ebû Hanîfe, eğitim hayatına küçük yaşlarda Kur'an'ı ezberleyerek başlamış, Âsım b. Behdele'den (ö. 127/745) kıraat ilmini tahsil etmiştir. Ebû Hanîfe, zamanında adet olduğu üzere hadis ezberleyerek öğrenimine devam etmiş, Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Şa'bî (ö. 104/722), İbn Ömer'in azatlısı Nâfi' (ö. 117/735), Katâde (ö. 117/735) gibi yaşadığı dönemin önemli isimlerinden hadis rivayet etmiştir.⁵ Aynı zamanda Arap dili ve edebiyatını da öğrenmiştir. Ebû Hanîfe, dönemindeki kozmopolit bir yapıya sahip olan Kûfe'de daha çok kelimelere ihtiyaç olduğu gerekçesiyle gençlik döneminde kelimelerin ele alındığı ders halkalarına katılmıştır. Bu sayede hem İslam'a daha çok hizmet edebilecek hem de İslam karşıtı düşüncelere karşı bir savunma geliştirebilecekti. Gençliğinin ilk dönemlerinde bir süre kelimelerle uğraşan Ebû Hanîfe, rivayetlere göre kendisine bir kadının sorduğu boşama ile ilgili bir soruya cevap veremeyince fıkıh öğrenmesi gerektiği ve bu şekilde insanlara daha faydalı olabileceğinin farkına varmıştır. Bu karardan sonra kendi ders halkasından ayrılıp fıkıh öğrenmek üzere Hammâd b. Ebû Süleyman'ın ders halkasına katılmıştır.⁶ Hocasının derslerine aralıksız devam etmiş aradan 10 yıl geçtikten sonra yeteri kadar fıkıh öğrendiği zehabına kapılmıştır. Bir süre nefsiyle mücadele ettikten sonra kararını bildirmek üzere ders halkasına geldiğinde o anda bu halkadan ayrılma fikri hoşuna gitmemiş ve bu fikrinden bir süreliğine vazgeçmiştir. İlerleyen günlerde Hammâd b. Ebû Süleyman'ın Basra'da bir yakını vefat etmiş ve oraya gitmesi gerekmiştir. Hocası, Ebû Hanîfe'den dönüşüne kadar yerine geçmesini istemiştir. Giderken Ebû Hanîfe'den, öğrendiklerinin dışına çıkmamasını ve kendisine çözmek üzere getirilen meselelere verdiği cevapları da yazmasını istemiştir. Hammâd b. Ebû Süleyman, iki ay sonra döndüğünde Ebû Hanîfe, kendisine sorulan 60 meseleyi hocasına arz etmiştir. Hocasının bu cevapları değerlendirmesi sonucunda Ebû Hanîfe'nin 20 meseleye verdiği cevapları uygun bulmamıştır. Bunun üzerine Ebû Hanîfe, hocasının vefatına kadar onun derslerine devam

⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavûd (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985), 391.

⁶ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî- Hâfizu'd-Dîn b. Muhammed el-Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981), 1/51.

etme kararı almıştır.⁷

Hammâd b. Ebû Süleyman vefat edince talebeleri kendi aralarında hocalarının yerine kimin geçeceği hususunda istişarelerde bulundular. İlk önce bu istişarelerde Hammâd b. Ebû Süleyman'ın oğlu İsmail, öne çıktı. Ancak onun daha çok nahiv ve kelim ilmiyle uğraşması sebebiyle Ebû Bekir en-Nehşelî üzerinde karar kılındı. Mesele ona arz edildiğinde o hocasının yerine geçmeyi kabul etmedi. Bunun üzerine Ebû Bürde'ye teklif ettiler. O da kabul etmedi. İstişareler neticesinde öğrenciler, Ebû Hanîfe'den hocalarının yerine geçmesini talep ettiler. Ebû Hanîfe, hocasının mirasının kaybolmasından endişe ettiği için 10 öğrencinin derslere devamını şart koşarak bu teklifi kabul etti.⁸ Ebû Hanîfe, 120/737/738 yılında Kûfe mescidindeki derslerine 130/747-748 yılında hapisten çıkarak gittiği Mekke'deki 6 yıllık ikameti dışında halifenin kendisini Bağdat'a çağırmasına kadar devam etti.

2. Ebu Hanife'nin Ders İşleme Metodu

Ebû Hanîfe, derslerinde hocası Hammâd b. Ebû Süleyman'ın metodunu geliştirerek uygulamaya devam etti. Hocası öğrencilerine her derste bir meselenin çözümünü öğretirdi. O, önce meseleyi ortaya koyar öğrencilerinden bu meseleyi tartışmalarını isterdi. Öğrencilerinin tartışma neticesinde buldukları çözümleri dinler bunları değerlendirirdi. Dersin sonunda meseleye ilişkin kendi kanaatini öğrencilerine aktarırdı.⁹

Günümüzde beyin fırtınası olarak adlandırılan bu metodu Ebû Hanîfe de devam ettirmiştir. O da öğrencilerinin önüne bir problem koyar onlardan bu problemi tartışmalarını isterdi. Ebû Hanîfe, her bir öğrencisine söz vererek konuyla ilgili fikrini alırdı. Öğrencilerinden içtihat etmelerini isterdi.

Ebû Hanîfe, bir problemi öğrencilerinin önüne koyduğunda onlardan problemle ilgili bir rivayet bilip bilmediklerini sorardı. Varsa rivayeti dinler, değerlendirirdi.¹⁰ Yoksa öğrencilerden delillerini ortaya koyarak tartışmalarını isterdi. O öğrencilerinin çözümlerini dinler, kendi değerlendirmesini yapardı. En sonunda meselenin çözümünü delilleriyle

⁷ Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 1/152.

⁸ Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 1/161; Murat Şimşek- Şaban Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", *İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 141.

⁹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer* (Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 11.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Yahya İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, thk. Latîfu'r-Rahmân el-Behrâicî (Mekke: el-Mektebetu'l-İmdâdiyye, 2010), 98.

açıklardı.¹¹

Esed b. Amr'ın ifadesine göre onlar bir mesele için cevabı üzerinde Ebû Hanîfe'nin nezdinde tartışıyorlardı. Bir oradan bir buradan cevap geliyordu. Sonra bunlar Ebû Hanîfe'ye arz ediliyor ona soruluyordu. Cevap da yakından gelirdi. Meseleyi, 3 gün müzakere ederlerdi. Sonra divanlara yazalardı.¹²

Ebû Hanîfe ve öğrencileri bazen bir meseleyi günlerce hatta bir aydan fazla bir süre tartışıyorlardı. Bazı öğrencileri, hocalarına muhalefet eder, görüşlerinde ısrarcı olurlardı. Öğrenciler, o dönemde çok fazla rastlanmayan serbest bir ortamda özgürce meseleleri tartışıyorlardı. Bunun neticesinde mesele tüm ayrıntıları ve kapalı yönleriyle ortaya konulmuş oluyordu. Ebû Hanîfe'nin uyguladığı bu yöntem daha fazla zaman gerektirse de en az hata riski olan bir yöntemdi.¹³

Ebû Hanîfe'nin derslerde kullandığı yöntem Hz. Peygamber'in vefatından sonra problemler karşısında sahabenin bir araya gelerek meseleyi enine boyuna tartıştıkları yöntemle benzeşmektedir. Ebû Hanîfe de bir nevi kurduğu fıkıh akademisinde bu yöntemi geliştirerek uygulamıştır. Ebû Hanîfe'nin fıkıh akademisinde uyguladığı yöntemin sahabenin uyguladığı yöntemden farkı farazi meselelerin de tartışılıp karara bağlamasıdır. Ebû Hanîfe farazî meselelerle neden uğraştıkları sorusuna "Âlimler bela gelmeden hazırlanır, ondan sakınırlar. Gelince onu tanır, nereden girip nereden çıkacaklarını bilirler." şeklinde cevap vermiştir.¹⁴

Ebû Hanîfe'nin ders halkalarında beyin fırtınası yöntemini tercih etmesi hem hocasının bir metodu olması hem de onun çarşı ve pazarın daha geniş anlamda insanlar arası sosyal ilişkilerin merkezinde bulunmasından dolayıdır. Çünkü sosyal hayatın getireceği problemler, hayatın dinamik yapısı gereği çoğu zaman öngörülemezdir. Dolayısıyla Müslümanların yaşadıkları problemlerin veya kadı kararlarının değişik varyasyonlarıyla ele alınması beyin fırtınası yöntemiyle mümkündür. Bu yöntemin derste uygulanması varyasyonların ve çözümlerinin zenginleşmesini de sağlamıştır. Ebû Hanîfe'nin, günlük hayatta karşılan problemleri, ticaret örfünü, sosyal hayatı, pazardaki teamülleri bilmesi derslerde bu yöntemi ustalıkla kullanmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca onun bir tüccar olması fikhî

¹¹ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 11.

¹² İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhu ve menâkıbuhu*, 341.

¹³ Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler", *İslâmî İlimler Dergisi* 3/1 (Bahar 2008), 69.

¹⁴ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahhâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi* (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1985), 36.

problemleri çözümlemesini kolaylaştırmıştır.¹⁵ Bunlara ilave olarak beyin fırtınası yöntemi, öğrencilerin içtihat denemeleri yapması yönüyle onların gelişimine, teorik bilgilerinin pratiğe dökülmesine ve gerçek hayatta problemlere çabuk adapte olup onları çözme becerisi kazandırmada katkı sağlamıştır.

Ebû Hanîfe'nin ders halkasında bazen soru soranlar, cevap verenler, hatalı veya doğru delil getirenler seslerini yükseltirdi. Ancak Ebû Hanîfe, bu duruma müdahale etmezdi. Hatta bir keresinde Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814) mescide girip bu durumu gördüğünde Ebû Hanîfe'den duruma müdahale etmesini istemiş, o da öğrencileri rahat bırakmasını, onların ancak bu şekilde fıkıh öğrendiklerini söylemiştir.¹⁶ Bir gün derse ilk kez katılan genç biri Ebû Hanîfe'ye bir meseleyi sordu. O da cevap verdi. Bunun üzerine o, yanlış cevap verdiğini söyledi. Başka bir soru sordu. Yine Ebû Hanîfe'ye hatalı cevap verdiğini söyledi. Orada bulunanlardan biri, bir delikanlının gelip bu şekilde davranmasını saygısızlık olarak niteledi ve bu durum karşısında oradakilerin susmasını hayretle karşıladı. Durumu Ebû Hanîfe'ye sorduğunda o, bu duruma alışkın olduğunu belirtti.¹⁷ Bununla birlikte Ebû Hanîfe, vakarla, dersi incelikleriyle anlatmaya ve müzakere etmeye başladığında öğrencileri dersi güzelce anlamak ve iyice ezberlemek için çok titiz davranırlardı.¹⁸ Bu örneklerde de görüldüğü üzere Ebû Hanîfe öğrencilerine özgür bir tartışma ortamı sağlamış, öğrencilerini her zaman önemsemiş, hiçbir zaman kendi görüşünün en doğrusu olduğunu iddia edip öğrencilerinin görüşlerine değer vermemek gibi bir tutum sergilememiştir. O, özellikle öğrencilerinin kendi görüşleri ile ilgili bir taassup içine girmesinden endişelenerek onları "Bir kişinin nereden geldiğini (delilini) bilmedikçe bizim görüşümüzü söylemesi (fetva vermesi) helal olmaz." diyerek uyarmıştır.¹⁹

Olağanüstü bir durum olmadıkça öğrencilerin derslere devam etmesi zorunluymuştu. Ebû Hanîfe, buna dikkat ederdi. Bir defasında Ebû Hanîfe,

¹⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1960), 85.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Menâkıbı imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî- Muhammed Zâhid el-Kevserî (Haydarâbâd: Lecnetu İhyâi'l-Meârifî'n-Numaniyye, 1419), 35.

¹⁷ Ahmed b. Muhammed Nasîreddîn en-Nakîb, *el-Mezhebu'l-Hanefî* (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2001), 1/197.

¹⁸ Mevlevî Muhammed Molla Abdülkadir Afgânî, *Ukûdu'l-cumân fî menâkıbı imâmi'l-â'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân (Tahkik ve Dirâse)* (Câmiatü'l-Melik Abdülaziz, Külliyyetu'ş-Şerfa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1399), 162; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 205; Süleyman Gâvecî, *Ebû Hanîfeti'n-Nu'mân* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 64.

¹⁹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Fıkhu ehl-i Irak ve hadîsühüm*, thk. Abdülfettah b. Muhammed Ebû Gudde (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002), 56-57.

Kûfe'ye gelen İbn İshak'tan siyer ve megâzi dinlemeye giden ve bundan dolayı da derse gelmeyen öğrencisi Ebû Yusuf'u azarlamıştı.²⁰

Ebû Hanîfe, öğrencilerinin eğitimi kadar onların dersi aksatacak durumlarıyla da ilgileniyordu. Ebû Hanîfe, zaman zaman geçim sıkıntısı çeken öğrencilerine yardımcı olmuştur, ticaretten kazandığını ilim yolunda harcamaktan çekinmemiştir. Örneğin Ebû Yusuf, geçim sıkıntısı nedeniyle çalışmak zorunda kalmış, derslerini aksatmaya başlamıştı. Ebû Hanîfe, bu durumu öğrenince kendisine verdiği tükendikçe 100 dirhem vermeye başlamıştı.²¹

Ebû Hanîfe, derslerine rağbetin artmasından sonra ders halkalarının sayısını artırmış ve bunları seviyelerine göre düzenlemiştir. Bu ders halkalarında fıkıh yanında hadis tedrisi de yapılmaktaydı. Bir grup yatısı namazından sonra toplanırdı. Bu ders halkasına içtihat derecesini haiz çok az sayıda öğrenci katılırdı. Bu halkada birebir müzakereler yapılırdı.²² Bir diğer grup da sabah namazından sonra toplanırdı. Bu halkaya uzun zamandır ders halkasına gelenler katılabiliyordu. Bunlar içtihat seviyesine yakın veya içtihat seviyesinde olan öğrencilerdi. Züfer ile Ebû Yusuf da bu halkaya iştirak ediyordu. Bu ikisi hocalarının nezdinde uzun süren münazaralar yapardı. En sonunda Ebû Hanîfe, bu münazarayı sonuca bağlardı. Bu halkanın dersi genellikle öğle namazına kadar sürüyordu. Asıl büyük halka öğle namazından sonra toplanıyordu. Bu derse tüm öğrenciler katılabiliyordu. Bu ders halkasında genellikle Ebû Hanîfe'nin sağına Züfer, soluna da Ebû Yusuf otururdu. Bunlar ortaya bir mesele koyarlardı, diğer öğrencilerin bu meseleyi müzakere etmelerine nezaret ederlerdi. Meselenin çözümü hakkında görüş bildirmek isteyenler her öğrenci müzakerelere katılır, diğerleri dinlerdi. Dersin sonunda Ebû Hanîfe, meselenin çözümüne dair kendi görüşünü açıklardı.²³

Ebû Hanîfe, dersi gerçek hayattan soyutlayarak konu seçimine gitmezdi. Genellikle insanların başına gelebilecek problemleri, farklı varyasyonlarıyla derse konu ederdi. Hatta kadıların verdikleri kararları ders konusu yapar, bu kararları öğrencileriyle birlikte müzakere ederdi. Dönemin Kûfe kadısı İbn Ebû Leylâ'nın verdiği kararların Ebû Hanîfe'nin ders halkasında her yönüyle analiz edilip incelenmesi, eksiklerinin ortaya

²⁰ Nakîb, *el-Mezhebu'l-Hanefî*, 1/195.

²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/536.

²² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 81; Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 1/118; Nakîb, *el-Mezhebu'l-Hanefî*, 1/98-100.

²³ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fi sîreti'l-imam Züfer*, 11.

konulması buna örnek olarak zikredilebilir.²⁴

Ebû Hanîfe'nin ders işlemede izlediği yöntem başarılı olmuştur. Nitekim o, bu yöntemle yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Bizzat kendisi öğrencilerinin geldiği seviyeyi "Bu ashabımız 36 kişidir. 28'i davalara bakmaya, 6'sı fetva vermeye, Züfer ve Ebû Yusuf'u kastederek 2'si kadı ve müftü yetiştirmeye, ehildir." şeklinde dile getirmiştir.²⁵

Ebû Hanîfe'nin hocasından farklı olarak ders işleme metoduna getirdiği en önemli yenilik tartışma ve müzakerelerde ulaştıkları sonuçları Ebû Yusuf'a yazdırmasıdır.²⁶ Ebû Mutî' el-Belhî'nin rivayetine göre Ebû Yusuf, mesâili tasnif eder sonra yazdıklarını Ebû Hanîfe'ye 'Ebû Hanîfe böyle dedi, ben böyle dedim...' şeklinde arz ederdi.²⁷ Bir rivayete göre Ebû Hanîfe, 40 kadar öğrencisini yazım işiyle görevlendirmiştir. Bunlardan 20'si tecrübeli talebelerdi. Bunlardan Ebû Yusuf, Züfer b. Huzeyl, Davûd et-Tâî (ö. 165/781?), Esed b. Amr (ö. 190/806), Yusuf b. Hâlid es-Semtî (ö. 189/805), Yahya b. Zekeriyâ b. Ebû Zâide (ö. 183/799?) 30 yıl boyunca yazma ve tasnif işini yürüttüler.²⁸

Kaynaklarda "asıllara" (الاصول) yazma ifadesi bulunmaktadır.²⁹ Bu ifadenin geçtiği cümlenin bağlamından "asıllar" ifadesi ile ders halkasında müzakere edilip sonuca bağlanan konuların veya bunların yazıldığı divanların kastedildiği anlaşılmaktadır.³⁰ Ayrıca yine aynı bağlama göre derslerde tartışılan her hususun kayda geçirilmediği sadece üzerinde ittifak edilen meselelerin kayda geçirildiği anlaşılmaktadır. Zira Ebû Hanîfe, tartışılıp müzakere edilmeyen hiçbir konunun yazılmasına bir başka ifadeyle asıllara tesciline izin vermemiştir. Bir mesele ders halkasında tüm yönleriyle tartışılır, lehte veya aleyhte görüş bildirenler görüşlerini delilleriyle ortaya koyardı. Bunun neticesinde çözümle ilgili ortak bir neticeye varılırdı. Ulaşılan bu netice Ebû Hanîfe'ye sunulur daha sonra mesele kapatılır ve divanlara

²⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 30/129 vd.; Saffet Köse, "İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/436.

²⁵ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 11.

²⁶ Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 2/57; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 87; Ahmed Saîd Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* (Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-Hadrâ, 2002), 59.

²⁷ Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 1/353.

²⁸ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yusuf el-kâdî* (Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002), 12.

²⁹ Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 2/57.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Ençakar, *Haneîfî Mezhebi Nevâdir Literatürü* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 45-46.

yazılırdı. Ebû Hanîfe, bu şekilde neticelenmeyen bir meselenin kapatılmasına ve asıllar arasına kaydedilmesine izin vermemiştir.³¹ Hatta meselenin sonuca bağlanmadan yetkin öğrencilerin her birinin muvafakati aranmıştır. Bir derste bir mesele müzakere edilip tam kayda geçirilecekken Ebû Hanîfe'nin Âfiye b. Yezîd'in derste olmadığını fark etmesi üzerine tedvin ekibinden o gelmeden meselenin kapatılıp yazılmamasını istemesi bunu göstermektedir.³² Ebû Hanîfe, bir gün Ebû Yusuf'a kızarak "Yakup, benden her duyduğunu yazma! Ben bugün bu görüşteyim ancak yarın onu terk edebilirim. Bu işi yarına bırak!" demiştir.³³ Bu rivayete göre Ebû Hanîfe'nin tartışılan bir meselenin neticelenmeden, aceleyle yazılmaması hususunda titizlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle tartışılmaya devam eden, ders sonunda bir neticeye bağlanmayan meselelerin de müsveddelere yazıldığı, bir sonraki derste tartışma ve müzakereye bu müsveddelerden faydalanılarak kalındığı yerden devam edildiği söylenebilir. Ebû Hanîfe'nin Ebû Yusuf'a kızmasının, neticelenen meselenin asıllara yazılmasından değil henüz sonuca bağlanmayan bir meselenin Ebû Hanîfe'nin müzakeresinden sonra müsvedde yerine acele veya yanlışlıkla asıllara yazılmasından kaynaklanması muhtemeldir. Ebû Hanîfe'nin bu çalışması İslam hukuk kurallarının sistemleştirilmesi için girişilen ilk toplu çabadır.³⁴ O, fıkı kitap ve bablara ayırmıştır. Onun bu tasnif sistemi diğer mezheplerdeki tedvin ve tasnif çalışmalarını da etkilemiştir. İmam Şâfiî, bu sebepten olsa gerek "Âlimler, fıkıhta Ebû Hanîfe'nin çocuklarıdır. (iyâlidir)" demiştir.³⁵

Ebû Hanîfe'nin ders halkasında ilk tasnif çalışmasını Yahya b. Zekeriyâ b. Ebû Zâide yapmasına karşın bu işte öne çıkan kişi İmam Muhammed olmuştur. Onun Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'tan nakille telif ettiği eserler en güvenilir kaynaklar olarak telakki edilmiştir.³⁶

Ebû Hanîfe'nin tartışılıp müzakere edilerek sonuca bağlanan meseleleri yazdırması mezhebin tedvininde önemli bir rol oynamıştır. Meselelerin kaydedildiği divanların akıbeti tam olarak bilinemese de bunların öğrenciler tarafından istinsah edilerek yanlarında götürülmüş ve ders olarak okutulmuş olması muhtemeldir. Bunun yanında Ebû Yusuf ve

³¹ Nakîb, *el-Mezhebu'l-Hanefî*, 1/95-96.

³² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 156.

³³ Kevserî, *Fıkhu ehl-i Irak ve hadîsühüm*, 56.

³⁴ Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmamı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 23.

³⁵ Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, *Tebyîdu's-sahîfe bi menâkıbu Ebî Hanîfe*, thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassâr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 23; Ayrıca bkz. Mekki- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 1/393-395.

³⁶ Salah Muhammed Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukaha Ebû Hanîfe en-Nu'mân* (Amman: Müessesetu'l-Varâk, 2006), 211.

İmam Muhammed gibi mezhebin teşekkülünde önemli bir yere sahip olan öğrencilerin teliflerinde bu divanlardan faydalanmış olmaları da olasıdır. Ayrıca bu divanların derse iştirak eden öğrencilerin mezhebin rivayetini de kolaylaştırdığı, ezberlerinin bu divanlardan sağlamasını yapma imkanlarının da bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Netice olarak bu yazım faaliyetinin mezhebin sonraki kuşaklara tedris veya rivayet yoluyla aktarımında etkili olduğu söylenebilir.

B. Ebu Hanife'nin Öğrencileri

1. Ebû Hanîfe'nin Öğrenci Sayısı

Ebû Hanîfe'nin derslerine farklı coğrafyalardan yüzlerce öğrenci katılmıştır. Bu öğrenciler Ebû Hanîfe'den hem hadis dinlemek hem de fıkıh öğrenmek için gelmiştir. Bilindiği üzere fıkıh tahsili uzun zamanı gerektirir. Bu sebeple Ebû Hanîfe'den etrafıca fıkıh tahsili yapan öğrencilerin sayısı, hadis öğrenen veya kısa süreli onun derslerine katılıp da birkaç fikhî meseleyi öğrendikten sonra ayrılanlardan çok daha azdır. Ebû Hanîfe, bunlardan ashabım diye bahseder ve bunların sayısını da 36 olarak verir.³⁷ Başka bir rivayette Ebû Hanîfe kadılık yapmaya haiz 12 talebesini işaret eder. Bunlar Ebû Yusuf, Esed b. Amr, Hasan b. Ziyâd, Nuh b. Ebû Meryem, Nuh b. Derrâc, Âfiye b. Yezîd, Ali b. Zıbyân, Ali b. Harmele, Hammâd b. Düleyl, Kâsım b. Main, Yahya b. Ebû Zâide'dir.³⁸

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri, menâkıb ve tabakât yazarları tarafından farklı sayılarda verilmektedir. Bunların içinde en abartılısı onun 4 bin civarında öğrencisi olduğudur.³⁹ En geniş listeyi veren Kerderî (öl. 827/1423?) Ebû Hanîfe'den hadis veya fıkıh öğrenen veya bunları rivayet edenlerin isimlerini verdikten sonra bunların toplam sayınının 330 olduğunu

³⁷ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 11. (Bu ashabımız 36 kişidir. 28'i davalara bakmaya, 6'sı fetva vermeye, Züfer ve Ebû Yusuf'u kastederek 2'si kadı ve müftü yetiştirmeye, ehildir.)

³⁸ Mustafa Ahmed Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnâvûd (İstanbul: Mektebetü İrsikâ-İRCİCA, 2010), 4/161-162; Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed Ebî'l-Vefa el-Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hilv (Kahire: Dâru Hicr, 1993), 1/225. (Müellif burada 12 talebeden bahsetmekte ancak 11 isim zikretmektedir. Başka bir rivayette de Hammâd b. Düleyl başlığı altında 11 isim verilmektedir. Ancak bu isimlerin içinde "Hammâd hâzâ" ibaresiyle başlıktaki isim kastedilmiyorsa Hammâd isminde başka bir talebenin olduğu düşünülebilir. Bu durumda başlıktaki isim ve Hammâd'la birlikte sayı 12 oluyor.)

³⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/3; Takıyyuddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî et-Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hilv (Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1970), 1/96.

belirtir.⁴⁰ Zerencerî de (öl. 512/1118) Ebû Hanîfe'den ilim tahsil eden 93 talebenin ismini verir.⁴¹ Kureşî (öl. 775/1373), Aynî (öl. 855/1451) ve Suyûtî de (ö. 911/1505) Kerderî'nin verdiği öğrenci isimlerine bazı farklılıklarla eserlerinde yer vermektedir.⁴²

Menâkıb ve tabakât yazarları arasında en erken dönemde Ebû Hanîfe'nin öğrencilerini listeleyen İbnü'l-Avvâm (ö. 335/946-947), Ebû Hanîfe'nin Kûfe'den 70, Mekke'den 7, Medine'den 5, Yemen'den 7, Basra'dan 18, Yemâme'den 2, Vâsıt'tan 6, Cezîre'den 9, Şam ve Mısır'dan 7, Horasan'dan 23 olmak üzere toplamda 154 öğrencinin ismini verir.⁴³ İbnü'l-Avvâm, bu listeye Ebû Hanîfe'den hadis rivayet eden veya fıkıh öğrenen her öğrenciyi dahil etmeye çalışmıştır. Ayrıca o, listeye dahil ettiği öğrencilerin ulaşabildiği kadar Ebû Hanîfe'den rivayet ettikleri bilgileri de vererek hocalarıyla olan ilişkilerinin derinliğini de yansıtmak istemiştir.

İbnü'l-Avvâm'ın verdiği listeye göre Ebû Hanîfe'den ilim tahsil eden Kûfeliler Hammâd b. Ebû Süleyman⁴⁴, Süleyman b. Mehrân el-A'meş, Muğîre b. Miksem ed-Dabbî, Zekerıyyâ b. Ebû Zâide, Süfyân b. Saîd es-Sevrî, Mis'ar b. Kidâm, Züheyr b. Muâviye, Zâyide b. Kudâme, Mâlik b. Miğvel el-Becelî, Şerîk b. Abdullah, Ali ve Hasan İbnâ Sâlih b. Hayî, Ebû Bekir b. Ayyâş, Yunus b. Ebû İshak, İsrail b. Yunus, kardeşi İsa b. Yunus, Ali b. Müshir, kardeşi Abdurrahman b. Müshir, Davud b. Nusayr et-Tâî, Kâsım b. Main, Hafs İbn Gıyâs, Yahya İbn Zekerıyyâ b. Ebû Zâyide, Yahya b. el-Yemân, Yahya b. Saîd el-Emevî, Cerîr b. Abdülhamîd (ed-Dabbî), Abdullah b. İdris, Abdullah b. Nemîr (Nümeyr) (el-Hemedânî), Muhammed b. Fadîl (Fadl), Muhammed b. Rebîa, Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzım, Vekî' b. el-Cerrâh, Abdülhamîd (b. Abdurrahman) el-Himmânî, Ebû Usâme Hammâd b. Usâme, Ebû Şihâb el-Hannâd Abdirabbih, Züfer b. Huzeyl, Esed b. Amr el-Becelî, Âfiye b. Yezîd, Münîr, Ebû Yusuf Ya'kûb, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, Hibbân (b. Ali el-Anezî), Yunus b. Bekîr, Abdurrahman b. Muhammed el-Muhârib, Abdürrahîm İbn Süleyman, Abdüsselâm b. Harb, Ubeydullah b. Musa (el-

⁴⁰ Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 2/512.

⁴¹ Şimşek- Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 112-119.

⁴² Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/545-555; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn el-Aynî, *Megâni'l-ahyâr fi şerhi Esâmî ricâlî meânî'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 3/129-134; Suyûtî, *Tebyîdu's-sahîfe bi menâkıbu Ebî Hanîfe*, 66-100.

⁴³ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhâruhu ve menâkıbuhu*, 143-222. Ayrıca bkz. Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 2/497-517.

⁴⁴ Hammâd b. Ebû Süleyman, Ebû Hanîfe'nin hocasıdır. İbnü'l-Avvâm, Hammâd b. Ebî Süleyman, Ebû Hanîfe'den hadis aldığı için onu da öğrencileri arasında zikretmiştir.

Absî), Ali b. Hâşim, Ali b. Yezîd es-Sadâî, Âiz (Âyaz) b. Habîb Ebû Ahmed, Amr b. Muhammed el-Angazî, Mus'ab b. el-Mikdâm, Müshir b. Abdülmelik, el-Müşmeil b. Milhân, Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn, Esbât b. Muhammed el-Kureşî, el-Kâsım b. Gusn, Ca'fer b. Avn, Yezîd b. el-Kemît, Kays b. er-Rebi', Ebû Hâlid el-Ahmer, Ebû İshak el-Fezârî, Ebû Saîd et-Tağlebî, Sinan b. Harun el-Burcemî, Hammâd b. Ebû Hanîfe, Ubeydullah İbn Ziyâd, Davud b. el-Muhabber, Bekir b. Huneys, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî, Beşîr b. Ziyâd, Hasan b. İmâre, Kutbe'dir. İbnü'l-Avvâm, bunlardan 67'sinin rivayetlerinden örnekler zikreder.⁴⁵

Ebû Hanîfe'nin Mekkeli öğrencileri Amr b. Dînar, Abdülmelik b. Cureyc, Süfyan b. Uyeyne, Yahya b. Selim et-Tâifî, Abdülmecid b. Abdülaziz b. Ebû Ruvvâd, Saîd b. Sâlim, Ebû Abdurrahman (Abdullah b. Yezîd) el-Mukrî'dir. İbnü'l-Avvâm, bunlardan 6 tanesinin rivayetlerini zikreder.⁴⁶

Ebû Hanîfe'nin Medineli öğrencileri Ubeydullah b. Ömer el-Umerî, Nâfî' b Ebû Nuaym el-Kârî, Hâtim b. İsmail, Nuaym b. Amr el-Kadîfî, Muhammed b. Amr el-Esemî el-Vâkidî'dir. İbnü'l-Avvâm, hepsinin rivayetlerinden örnekler verir.⁴⁷

Ebû Hanîfe'nin Yemenli öğrencileri Ma'mer b. Râşid, Ebû Kurre Musa b. Târık, Rabah b. Zeyd, Yusuf İbn Ya'kûb, Hişâm b. Yusuf, Abdurrezzak b. Hemmâm, Ebû'l-Halîl eş-Şeybânî'dir. İbnü'l-Avvâm, hepsinin rivayetlerinden örnekler verir.⁴⁸

Ebû Hanîfe'nin Basralı öğrencileri Eyyûb b. Ebû Temîme es-Sahtiyânî, Abdullah b. Avn, Şu'be b. el-Haccâc, Ebû Avâne, Saîd b. Ebû Urûbe, Abdülvâris b. Saîd, Yezîd b. Zerî' el-Basrî, Bişr b. el-Mufaddal, Yahya b. Saîd el-Kattân, Dahhâk b. Muhalled, Amr b. el-Heysem, Abdullah b. Davud, Hûze (Hevze) b. Halife, Hammâd b. Zeyd, Yusuf b. Hâlid es-Semtî, Abdülvâhid b. Ziyâd, Abbâd b. Suheyb, Saîd b. Evs el-Ensârî'dir. İbnü'l-Avvâm, biri hariç diğerlerinin rivayetlerinden örnekler verir.⁴⁹

İbnü'l-Avvâm, Ebû Hanîfe'nin Yemâmeli iki öğrencisi Muhammed b. Câbir ve Yâsin ez-Zeyyât'ın rivayetlerini zikreder.⁵⁰

Ebû Hanîfe'nin Vâsıtlı öğrencileri Haşîm b. Beşîr, Abbâd b. Avvâm, Hâlid b. Abdullah et-Tahân, Yezîd İbn Harun, Ali b. Âsım'dır. İbnü'l-Avvâm,

⁴⁵ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 144.

⁴⁶ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 184.

⁴⁷ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 187.

⁴⁸ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 190.

⁴⁹ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 194.

⁵⁰ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 204.

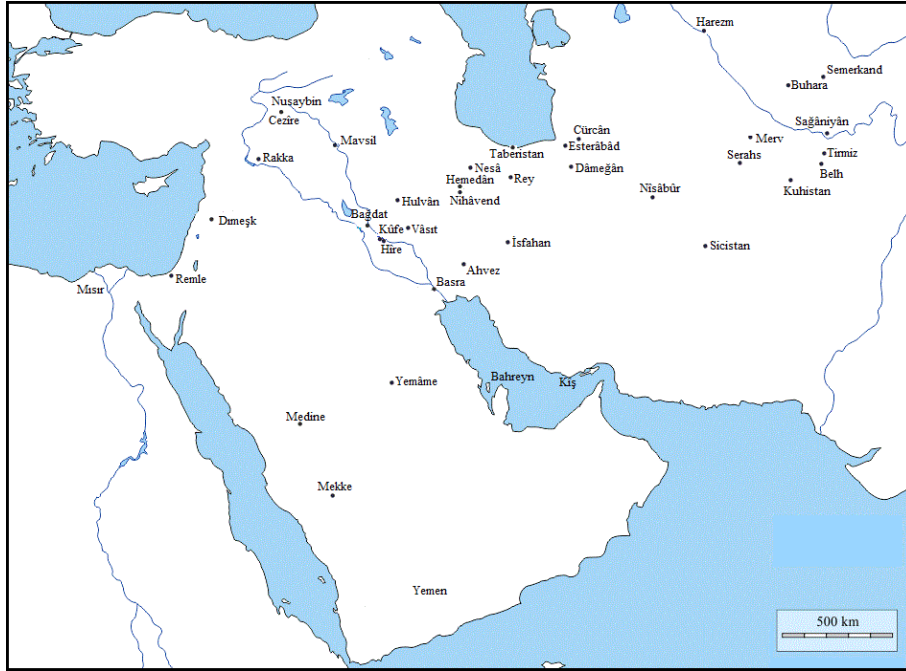
hepsinin rivayetlerinden örnekler zikreder.⁵¹

Ebû Hanîfe'nin derslerine Cezîre'den katılanlar Hammâd b. Amr en-Nasîbî, Affî b. Sâlim, Meâfî b. İmrân, Hammâd İbn Amr, Ubeydullah b. er-Rukî, Yezîd b. Sinan er-Rehâvî, Muhammed b. Hafs, Feyz b. Muhammed, Sâbık b. er-Rukî'dir. İbnü'l-Avvâm bunların üçünün rivayetlerinden örnekler verir.⁵²

Ebû Hanîfe'nin ders halkasına Mısır ve Şam'dan katılanlar Yahya b. Eyyûb el-Mısrî, Yunus b. Yezîd, Leys b. Sa'd, İsmail b. Ayyâş, Şuayb b. İshak ed-Dımaşkî, Saîd b. Abdülaziz, Süveyd b. Abdülaziz'dir. İbnü'l-Avvâm, biri hariç diğerlerinin rivayetlerinden örnekler verir.⁵³

Ebû Hanîfe'nin Rey ve Horasanlı öğrencileri Ebû Ca'fer er-Râzî, Ebû Sinan Saîd b. Sinan er-Râzî, Hakkâm b. Selem (Sâlim) er-Râzî, İshak b. Süleyman, Ali b. Mücâhid el-Kâbilî, İbrahim b. Tahmân Nîsâbûrî, Ebû Hamza es-Sükkerî, Abdullah b. el-Mübârek, Hâlid b. Ziyâd b. Cezv, Nadr b. Muhammed el-Mervezî⁵⁴, Hasan b. İbrahim el-Kirmânî, önceleri ticaretle

Şekil 1: Ebû Hanîfe'nin Öğrencilerinin Dağıldığı Coğrafya

⁵¹ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 205.

⁵² İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 208.

⁵³ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhu*, 209.

⁵⁴ Nadr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/799), Abdullah b. el-Mübârek'in arkadaşı olup Ebû Hanîfe'den hadis dinlemiş ve fıkıh öğrenmiştir. Bkz. Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200.

uğraşan sonra Ebû Hanîfe'nin derslerine devam eden Mekkî b. İbrahim el-Belhî⁵⁵, Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî, Fadl b. Musa, Hârice b. Mus'ab, Affân b. Seyyâr el-Cürcânî, Ebû Saîd Muhammed b. Müyesser es-Sâğânî, Ebû Isme Nuh b. Ebû Meryem, Heyyâc b. Bestâm (Bestâ), İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ, Hasan b. Reşîd, Hâlid b. Sabîh el-Mervezî, Ebû Hanîfe el-Havârezmî'dir. İbnü'l-Avvâm, bunların 18 tanesinin rivayetlerinden örnekler zikreder.⁵⁶

2. Ebu Hanife'nin Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefi Düşüncenin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları

Bilindiği üzere Ebû Hanîfe'nin en meşhur öğrencileri Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'dir. Bu çalışmada öne çıkan bu öğrencilerin dışında Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil ettiği tespit edilebilen ve meşhur olmayan öğrencileri ele alınacaktır. Ebû Hanîfe'nin ders halkasına farklı bölgelerden gelen öğrencilerinin sayısı yüzlerle hatta binlerle ifade edilmektedir.⁵⁷ Dolayısıyla bunların hepsiyle ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkün olamamaktadır. Çalışmamızda isimden öte hayatı ve çalışmaları hakkında kaynaklarda bilgisine ulaşılabilen öğrenciler ele alınacaktır.

Daha önce temas edilen menâkıb ve tabakât kitapları incelendiğinde Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in ders halkasına en çok katılım Horasan, Mâverâünnehir ve Irak bölgelerinden olurken en az katılım kuzey Afrika ve Mısır tarafından olmuştur. Buna mukabil özellikle Ebû Hanîfe'nin derslerine Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen öğrenciler hakkında kaynaklarda sınırlı miktarda bilgi bulunmaktadır. Daha sonraki dönem bu bölge fukahâsının bilgilerine kaynaklarda yer verilmişse de yine de verilen bu bilgiler batı bölgelerine ait fukahâya dair verilen bilgilere nazaran daha azdır.

Irak bölgesi âlimlerinden Ebû Nasr Saîd b. Ebû Arûbe el-Adevî (ö. 156/773), Basra sakinlerinden olup ismi Mehrân'dır.⁵⁸ Kûfe'ye gelip Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmıştır.⁵⁹ Ancak o, daha çok hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Hz. Peygamberin sünnetini ilk tasnif edenlerden biridir. Yaptığı tasnifler başkaları tarafından da ders yoluyla istinsah edilmiştir.⁶⁰ Kitâbu's-

⁵⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/555.

⁵⁶ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhârûhu ve menâkıbuhu*, 213.

⁵⁷ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/3; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/96.

⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/414.

⁵⁹ Ebû Ömer Yusuf İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fedâili's-selâseti'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 130.

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/413, 416.

Sünen adlı eseri olduğu belirtilir.⁶¹ Saîd b. Ebû Arûbe, Ebû Hanîfe'nin Hz. Osman'a rahmet nazarıyla baktığına dikkat çekip daha önce Kûfe'de bu şekilde düşünen biriyle karşılaşmadığını belirtir.⁶² İmam Muhammed, Saîd b. Ebû Arûbe'nin hadis rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir.⁶³ Sonraki dönem Hanefi fakihleri de onun rivayetlerine çok sayıda yer vermişlerdir.

Âfiye b. Yezîd el-Evdî (ö. 165/781-782), Ebû Hanîfe'nin değer verdiği talebeleri arasında yer alır. Ders halkasında bir mesele tartışılmış, neticeye bağlanıp yazılacakken Ebû Hanîfe, o günkü derse gelemeyen Âfiye b. Yezîd'in beklenmesini, eğer o sonuca muhalefet ederse meselenin sonuca bağlanmayıp yazılmamasını istemiştir.⁶⁴ Ebû Yusuf, Züfer, Davud et-Tâî, Esed b. Amr, Kâsım b. Main, Ali b. Müshir, Hibbân ve Mendel İbnâ Ali dersleri Âfiye b. Yezîd ile müzakere ederdi.⁶⁵ Âfiye b. Yezîd, Abbâsî halifesi Mehdî döneminde ordu içinde askerlerin davalarına bakmak üzere 161/777-778 yılında Muhammed b. Abdullah el-Küllâbî'yle birlikte görev almıştır. Bu ikisi Risâfe'deki büyük camide askeri davalara birlikte bakmışlardır. Daha sonra aynı halife zamanında Bağdat'ın doğu tarafındaki davalara bakmak üzere görev almıştır.⁶⁶ Âfiye b. Yezîd, bir davadan dolayı görevinden istifa etti. Bazı âlimler onun hüküm vermede zayıfladığı için istifa ettiğini düşündü. Ancak rivayetlere göre onun Harun er-Reşîd zamanında da kadılık yaptığı anlaşılmaktadır.⁶⁷ 160/776 küsur yılında vefat ettiği rivayet edilir.⁶⁸ Ancak bu rivayet, halife Musa el-Hâdî'nin şehrin doğu yakasının ilk kadısı Âfiye b. Yezîd'i, 176/792-793 yılında azledip yerine Saîd b. Abdurrahman'ı atadığı rivayeti ile çelişmektedir.⁶⁹

Âfiye b. Yezîd'in bir hususta fikhî görüşüne yer verilmiştir. Buna göre iki Hristiyan birbirlerine şarap borç verseler, borcun ifasından önce

⁶¹ İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1951), 1/387.

⁶² İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fedâili's-selâseti'l-fukahâ*, 130.

⁶³ Örnekler için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, thk. Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kâdirî (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1403), 1/456, 2/576, 3/239; Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 2/587, 4/62, 9/322.

⁶⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 156.

⁶⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvad (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 14/254.

⁶⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbıyyî'l-Bağdâdî Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî (Mısır: el-Mektebetu't-Târihiyyetu'l-Kübrâ, 1947), 3/251-252; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 14/254.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 14/254.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/399.

⁶⁹ Ebû Abdullah Muğallatâ b. Halîc el-Bekcerî, *İkmâlû Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Âdil İbn Muhammed- Usâme İbn İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fârûku'l-Hadîse, 2001), 7/124.

tarafından birinin Müslüman olması durumunda bir şey gerekmeyeceği ancak her ikisinin de Müslüman olması durumunda borç alan önce Müslüman olmuşsa kıymetini vermesi gerektiği Züfer ve Âfiye b. Yezîd'in görüşü olarak verilmiştir. Ayrıca onların bu görüşü Ebû Hanîfe'den rivayet ettikleri belirtilmiştir.⁷⁰

Ebû Süleyman Davud b. Nusayr et-Tâî el-Kûfî (ö. 165/781), fakih, zahit ve örnek bir şahsiyettir. Fıkıh Ebû Hanîfe'den almıştır. Ebû Hanîfe'nin ilminde yüksek mertebelere çıkmıştır.⁷¹ Ancak daha çok sûfi kimliği ile tanınmıştır. Davud b. Nusayr, Hasan b. Ziyâd'ın hocaları arasındadır.⁷² Fıkıh dışında hadis, şiir, nahiv ve tarihle de uğraşmıştır. Ebû Hanîfe'nin ders halkasındaki en hırslı ve sesi en yüksek çıkan öğrencilerden biriydi. İlim tahsilini tamamladığında ders halkasından ayrılıp kendini ibadete verdi.⁷³ Ayrıca Ebû Hanîfe'nin 40 kişilik tedvin ekibinin ileri gelen 10 kişisi arasındaydı.⁷⁴ Mavsîlî, Davud b. Nusayr ile ilgili bir anekdot zikreder. Buna göre bir adam ölür. Davud b. Nusayr da mirasını taksim eder. Adamın kız kardeşine 600 dinar mirastan bir dinar düşer. Kız kardeş şikâyet için Ebû Hanîfe'ye gelir. O da Davud et-Tâî'nin zulmetmeyeceğini söyler. Kız kardeş Ebû Hanîfe'nin sırasıyla Kardeşin geride bir nine bıraktı mı? İki kız çocuğu bıraktı mı? Geride karısını bıraktı mı? 12 erkek kardeş bıraktı mı? şeklindeki sorularına "evet" cevabını verir. Bunun üzerine Ebû Hanîfe: Öyleyse senin hakkın bir dinardır, der.⁷⁵ Bu anekdot Davud et-Tâî'nin fıkıh ilmindeki yeriyle ilgili bir fikir vermektedir.

Kâsânî, içini gösteren elbise ile namaz kılma konusunu ele aldığı bölümde Davud b. Nusayr'ın görüşüne yer vermiştir. Buna göre hafif sakallı bir adamın içini gösteren bir elbise ile namaz kılması caiz olmaz. Çünkü sakalları sebebiyle istemsiz bir şekilde kendi avret mahallini görebilir. Sakalları gür olursa namazı tamam olur.⁷⁶

Ebû Ali Hibbân b. Ali el-Anezî (ö. 171/787-788), Ebû Hanîfe'nin

⁷⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 2/517; Serahsî, *el-Mebsût*, 11/104.

⁷¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/422-423; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 10/177; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 9/311.

⁷² Muhammed Zâhid el-Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn* (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 19.

⁷³ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), 8/345.

⁷⁴ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/140.

⁷⁵ Abdullah b. Muhammed el-Mavsîlî, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-muhtar*, thk. Mahmûd Ebû Dakîka (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1937), 5/129.

⁷⁶ Alâu'd-Dîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fi tertîbi's-şerâi* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 1/219.

ashabından olup fıkıhı ondan öğrendi. Hucr b. Abdülcebbâr, Kûfe'de ondan daha iyi bir fakih görmediğini belirtir.⁷⁷ Münekkitler, genellikle ehl-i re'ý âlimleri hakkında yaptıkları olumsuz değerlendirmeleri onun hakkında da yapmışlardır. Kûfe'de yaşamış daha sonra halife Mehdî tarafından kardeşi Mindel'le birlikte Bağdat'a getirilmişlerdir.⁷⁸ Fıkıh tahsili ile ilgili kaynaklarda hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanılamamıştır.

Ebû Abdullah Mindel b. Ali el-Anezî (ö. 168/785), Ebû Hanîfe'nin ashabından olup gerçek adı Amr'dır. Münekkitler, ağabeyi gibi onun hakkında da olumsuz değerlendirmeler yapmışlardır. Mindel, halife Mehdî'nin talebiyle Bağdat'a gelmiştir. Halife ile dostane ilişkileri kurmuştur. Muaz b. Muaz, ondan daha verâ sahibi birini görmediğini belirtir. Mindel, Kûfe'de vefat etmiştir.⁷⁹ İmam Züfer, Ebû Hanîfe'nin derslerine başladığında 11 büyük öğrencinin fıkıhı tedvin ettiğini belirterek Mindel b. Ali ile ağabeyi Hibbân'ı da onların arasında zikreder.⁸⁰

Ebû Abdullah Kâsım b. Ma'n el-Hüzelî el-Kûfî (ö. 175/791-792), Abdullah b. Mes'ûd'un oğlu Abdurrahman'ın torunudur. Kendi döneminin müftüsü ve müctehidi olarak kabul edilir.⁸¹ Şerîk b. Abdullah'tan sonra Kûfe'de ücret almaksızın kadılık yapmıştır. Münekkitler kendisi hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kâsım b. Ma'n'ın Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden olup fıkıhta imam olduğu rivayet edilmiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe, onu kadılık yapabilecek talebeleri arasında göstermiştir.⁸² İmam Muhammed kendisinden rivayette bulunmuştur. Kâsım b. Ma'n, kendisine sorulan "Arapça mı fıkıh mı daha geniş?" sorusuna "Ebû Hanîfe'nin bir kitabı bile Arapçadan daha geniş." cevabını vermiştir.⁸³ Kaynaklarda en-Nevâdir (Arapçayla ilgili), ve Garîbu'l-Musanef adlı eserleri olduğu ayrıca bunların yanında bir de nahiv kitabı yazdığı bilgisi verilmiştir.⁸⁴

İmam Muhammed, Kâsım b. Ma'n'ın hülle nikahı ile ilgili rivayetine eserinde yer vermiştir.⁸⁵ Ayrıca hapse düşen borçlunun hacri ile ilgili olarak

⁷⁷ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 217.

⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 11/77-78.

⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 15/331.

⁸⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 113; Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 11.

⁸¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/190-191.

⁸² Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225.

⁸³ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/412; Ebû'l-Hasanât Abdülhayy el-Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedrettin Ebû'l-Firâs en-Ne'sânî (Mısır: Dâru's-Saâde, 1324), 154; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/191.

⁸⁴ Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/25; Bâbânî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/825.

⁸⁵ Şeybânî, *el-Asl*, 9/438, 443.

Kâsım b. Ma'n'ın görüşü belirtmiştir.⁸⁶

Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 176/793), Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in tabakasından olup fıkıh babası Ebû Hanîfe'den öğrenmiştir.⁸⁷ Babası hayattayken fetva vermeye başlamıştır. Kâsım b. Ma'n'den sonra Kûfe'de kadılık yapmıştır.⁸⁸ Oğlu İsmail b. Hammâd, kendisinden daha çok meşhur olmuştur. Diğer oğlu Ömer, ondan fıkıh öğrenmiş ve Ebû Yusuf'tan rivayette bulunmuştur.⁸⁹ Öğrencileri arasında Hasan b. Ziyâd da bulunmaktadır.⁹⁰

Kaynaklarda Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin vitir namazının farz olduğuyla ilgili rivayetine yer verilmiştir.⁹¹

Ebû İsmail Hammâd b. Zeyd el-Ezdî (ö. 179/795), hadis hafızı, meşhur ve büyük bir âlimdir. 98/716-717 yılında doğmuştur. Aslen Sicistanlı olup Basra'ya yerleşmiştir. Basra'nın fakihî olarak bilinir. İmam Mâlik, Evzâi gibi alimlere denk görülür. Fıkıh Ebû Hanîfe'den tahsil etmiştir. Öğrencileri arasında İbrahim b. Yusuf el-Belhî de bulunmaktadır. Süleyman b. Harb, onun herhangi bir kitabının bulunmadığını belirtir. Zehebî, onun "Kur'an Allah'ın kelimidir. Cebrail onu alemlerin Rabbinin katından indirmiştir." sözünü naklederek onun Mu'tezile'ye karşı olduğunu imâ eder.

İmam Muhammed, talak, itak ve nikahta şaka olmayacağı ile müzâraa konularında Hammâd b. Zeyd'in rivayetlerine yer vermiştir.⁹² Serahsî, onun Vitir namazı ile ilgili Ebû Hanîfe'den rivayetine yer verir.⁹³ Sonraki dönem Hanefî fukahâsı da Hammâd b. Zeyd'in rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir.⁹⁴

Ebû Abdullah Şerîk b. Abdullah en-Nehaî'nin (ö. 179/796), kaynaklarda hadisçi ve zâhid yönü öne çıkarılsa da Hanefî kaynaklarında

⁸⁶ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr alâ'd-Durri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 4/498.

⁸⁷ Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2/64.

⁸⁸ Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 69.

⁸⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/390. Rivâyet örneği için bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 100.

⁹⁰ Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*, 19.

⁹¹ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin es-Suğdî, *en-Nütef f'l-fetâvâ*, thk. Selaheddîn en-Nâhî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1984), 1/47.

⁹² Şeybânî, *el-Asl*, 7/300, 9/519.

⁹³ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/457-458, 461.

⁹⁴ Örnekler için bkz. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*, 1/270; Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye* (Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/423, 627, 2/360, 4/89; Kemaleddin Muhammed b. Abdülvâhid İbn Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/51, 2/283.

görüşlerine atıf yapılmakta ve Ebû Hanîfe'nin ashabından olduğu belirtilmektedir.⁹⁵ Şerîk b. Abdullah, Buhara'da doğmuş oradan Kûfe'ye gelerek Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmıştır. Ebû Hanîfe'nin övgüsüne mazhar olduğu ifade edilmektedir. Kendi zamanında özellikle hadiste ve diğer ilimlerde otorite olarak kabul edilmiştir. Şerîk b. Abdullah, 150/767-768 yılından itibaren Vâsıt kadılığı yapmış, daha sonra halife Mansûr döneminde isteksiz olarak Kûfe kadılığına tayin etmiştir. Harun er-Reşîd döneminde de yine kendisi istemediği halde Ahfez kadılığına tayin olmuştur.⁹⁶ Mehdî döneminde azledilmiş, Kûfe'ye dönmüş ve burada vefat etmiştir.⁹⁷

Şerîk b. Abdullah'ın klasik Hanefi literatüründe görüşlerine yer verilmiştir. Semerkandî, şuf'a ile ilgili onun görüşüne atıf yapmıştır. Abdullah b. Şerîk, bir kâfirin bir Müslümandan satın aldığı öşür arazisinden öşür veya haraç alımı hususunda kafirin satın aldığı sâimeye kıyasen bir şey gerekmeceğini belirtir. Bu konuda Ebû Hanîfe, bu tür arazilerden haraç, Ebû Yusuf iki öşür, İmam Muhammed bir öşür alınması görüşündedir. Serahsî, bu konuda Şerîk b. Abdullah'ın görüşünün sahih olmadığını, arazinin nâmî vasfından dolayı öşür veya haraçtan muaf tutulamayacağını ve kâfir malı olması hasebiyle haraç alınması gerektiğini belirtir.⁹⁸ Serhasî borca kefâlet hususunda kadıların ihtilaf ettiğini belirterek İbn Ebû Leylâ ve Şerîk b. Abdullah'ın içtihatlarını verir.⁹⁹ Şerîk b. Abdullah, olgunlaşmış hurmadan elde edilen bir içecek olan (sarhoşluk veren) seker hakkında farklı bir içtihat geliştirerek helal hükmü vermiştir.¹⁰⁰ Oysa bu içecek mezhepte haram olarak kabul edilmiştir. Sonraki dönem Hanefi fukahâ da Şerîk b. Abdullah'ın içtihat ve tercihlerine yer vermiştir.¹⁰¹

Ebû Muhammed Nuh b. Derrâc el-Kûfî (ö. 182/798-799), Ebû

⁹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/6, 30/147; Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Tallâl Yusuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 4/395; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 12/364.

⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 10/384; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/202; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/256.

⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 6/356.

⁹⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/6.

⁹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 20/126, 30/147.

¹⁰⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/3-4.

¹⁰¹ Örnekler için bkz. Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, 4/395; Mavsîlî, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-muhtar*, 5/114; Osman b. Ali Fahreddîn ez-Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî* (Kahire: el-Matbaatu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313), 6/45; İbn Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 10/91; Zeynü'd-Dîn b. İbrahim b. Muhammed İbn Nuceym, *Bahru'r-râik, an Kenzü'd-dekâik* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 10/91.

Hanîfe'nin ashabının büyüklerinden olup onun müçtehit olduğu belirtilmiştir. İbn Ebû Leyla, İbn Şübrüme ve Züfer b. Hüzeyl'den de fıkıh öğrenmiştir. Bir müddet Kûfe kadılığı yaptıktan sonra Bağdat'ın doğu yakasındaki davalara bakmak üzere görevlendirilmiştir. Bir süre sonra azledilerek yerine Hafs b. Gıyâs getirilmiştir. Bağdat kadısı olduğu dönemde vefat ettiği rivayeti doğru kabul edilirse azledildikten sonra onun Bağdat'taki kadılık görevine tekrar geri döndüğü söylenebilir.¹⁰² Nuh b. Derrâc'ın, İbn Ebû Leylâ'nın bir davaya baktığı sırada verdiği hüküm nedeniyle onu uyardığı, onun da verdiği hükümden geri döndüğü rivayet edilmiştir.¹⁰³

Yahya b. Zekerıyyâ b. Ebû Zâide el-Kûfî (ö. 183/799), Amr b. Abdullah veya Muhammed b. el-Münteshir'in mevlâsı olup 120/737-738 senesinde doğmuştur.¹⁰⁴ Ebû Hanîfe'nin 40 kişilik tedvin ekibinin öne çıkan 10 ismi arasında yer alır. Yahya b. Zekerıyyâ, Medâin kadılığı görevinin dördüncü ayında vefat etmiştir.¹⁰⁵ Kûfe'de ilk tasnif çalışmasını onun yaptığı ve Kûfe'nin muhaddis fakihî olduğu rivayet edilir.¹⁰⁶ Yahya b. Zekerıyyâ'nın da Kûfe'de ders halkası olduğu ancak onun daha çok hadis rivayeti ile meşgul olduğu belirtilir. Onun Medâin'e gidinceye kadar bu derslerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Yahya b. Zekerıyyâ'nın es-Sünen, eş-Şurût ve's-Sicillât adlı eserleri olduğu bilgisi verilmektedir.¹⁰⁷

Ebû Hâlid Yusuf b. Hâlid es-Semtî el-Basrî (ö. 185/805), Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencilerinden biri olup ondan iki buçuk yıl fıkıh tahsili yapmıştır.¹⁰⁸ Ebû Hanîfe'nin tedvin ve tasnif ile görevlendirdiği öğrencileri arasında yer almış bu görevini 30 yıl sürdürdüğü belirtilmiştir.¹⁰⁹ Yusuf b. Hâlid, Ebû Hanîfe'nin kitaplarının Süfyân es-Sevrî ile özellikle Kitâbu'r-Rehin hususundaki ince meselelerin örtüşmediği tespitini yapar.¹¹⁰ Münekkitler

¹⁰² Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/202-203; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Beccâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 4/286; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/374.

¹⁰³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 12/427-428; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhu*, 13/316-319.

¹⁰⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/338; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhu*, 14/120.

¹⁰⁵ İbn Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/364.

¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 16/172.

¹⁰⁷ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbn Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 278; Bâbânî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 2/513.

¹⁰⁸ Zehebî, *Menâkıbı imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, 40.

¹⁰⁹ Kevserî, *Hüsnü't-tekdâî fi sîreti'l-imâm Ebî Yusuf el-kâdî*, 12.

¹¹⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/227-228; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 12/476-477.

onu yalancılık ve zındıklıkla itham etmişlerdir.¹¹¹ Cehmiyye'nin imamlarından olduğu iddia edilmiştir. Kaynaklarda onun Kitâbu'l-Vesâik ve's-Sicillât adlı eseriyle şurût alanında ilk kitabı telif ettiği belirtilir. Yusuf b. Hâlid es-Semtî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Basra'ya taşıyan ilk kişidir. Kendisi de Basralı olup mevâlidendir. Ayrıca kendisinin Tecehhüm adlı bir eserinin olduğu, mizan ve kıyâmeti bu eserde inkâr ettiği rivayet edilir. Yusuf b. Hâlid es-Semtî'nin cedel hususunda mahir olduğu da belirtilmiştir.¹¹² Öğrencileri arasında Hilâl b. Yahya da bulunmaktadır.¹¹³

Serahsî, Yusuf b. Hâlid'in vitir namazının vacip olduğu görüşüne atıf yapar. Ayrıca vakıfta şartın batıl olacağı görüşünü de zikreder.¹¹⁴ Yusuf b. Hâlid, İmam Muhammed'den bir kişinin çocuklar (البنين) kelimesini kullanarak vasiyette bulunması durumunda buna kız çocuklarının dahil olacağı görüşünü rivayet etmiştir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf, aksi kanaattedir.¹¹⁵ İbn Mâze, Yusuf b. Hâlid'in bir kişinin fakir çocukları için arazisini vakfetmesi durumunda o anda mevcut çocuklarının yanında sonradan doğan çocuklarının dahil olacağı görüşüne atıf yapar.¹¹⁶ Sonraki dönemlerde Hanefi fukahâ onun görüşlerine müracaat etmiştir.¹¹⁷

Ebû'l-Hasan Ali b. Müshir el-Kûfî (ö. 185/801-802), Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiş ve ondan birçok rivayette bulunmuştur. Ebû Hanîfe'nin tedvin ve tasnifle görevlendirdiği öğrencileri arasında yer alır.¹¹⁸ Süfyân es-Sevrî'nin kendisinden Ebû Hanîfe'nin ilmini öğrenip kitaplarını istinsah ettiği, Ebû Hanîfe'nin de buna kızıp onu bundan menettiği rivayet edilir.¹¹⁹ Hadis hafızı ve allâme olarak nitelendirilen Ali b. Müshir'in ashâbı arasında Hibbân b. Ali, Mindel b. Ali, Hafs b. Gıyâs ve Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Muhalled bulunmaktadır. Bunun yanında Fudayl b. İyâz ve Abdullah b. Davud el-Harîbî ondan fıkıh tahsil etmiştir.¹²⁰ Ali b. Müshir'in, Musul ve İrmîniye

¹¹¹ İbn Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 7/214; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 12/476-477; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 227-228.

¹¹² Hayreddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 8/228.

¹¹³ Burhaneddin Mahmud b. Ahmed İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 6/125.

¹¹⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155, 12/42.

¹¹⁵ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*, 7/344.

¹¹⁶ İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, 6/152.

¹¹⁷ İbn Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/131, 225, 230; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik, an Kenzü'd-dekâik*, 5/214, 7/45.

¹¹⁸ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*, 11.

¹¹⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/544, 1/250, 1/378.

¹²⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158.

(Ermenistan) kadılığı yaptığı, gözleri bir hastalıktan dolayı görmez olunca Kûfe'ye döndüğü belirtilir. Vefatına yakın bir zamanda bütün kitaplarını gömdüğü rivayet edilir.¹²¹ Ali b. Müshir'in hadis rivayetlerine Hanefi kaynaklarında rastlanılmaktadır.¹²²

Ebû Abdullah Cerîr b. Abdülhamîd er-Râzî (ö. 187/802-803), 110/736-737 İsfahan'da doğmuş, Kûfe'de büyümüştür. Ebû Hanîfe'nin ders halkasında fıkıh tahsil etmiştir. Özellikle efendisinin müdebber kölesini öldürmesi konusundaki mesâili ondan öğrenmiştir. Cerîr b. Abdülhamîd daha çok hadis ilmiyle ilgilenmiş olup çok sayıda rivayeti bulunmaktadır. Kütüb-i Sitte müellifleri kendisinden rivayette bulunmuştur.¹²³

Ebû Münzir Esed b. Amr el-Becelî el-Belhî (ö. 190/806), Kûfeli olup Ebû Hanîfe'nin ashabındandır. Ondan fıkıh tahsil etmiş ve hadis rivayeti ile meşgul olmuştur.¹²⁴ Bağdat'ın doğu yakasında Avfî'den sonra kadılık yapmıştır.¹²⁵ Başka bir rivayete göre Harun er-Reşîd tarafından Ebû Yusuf vefat edince onun yerine atanmıştır. Harun er-Reşîd, onu beraberinde hacca götürmüştür.¹²⁶ Daha sonra Vâsıt'a kadı olarak tayin edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin tedvin ekibinin önde gelen 10 kişinin arasında ismi zikredilir. Ayrıca onun Ebû Hanîfe'nin kitaplarını ilk yazan öğrencisi olduğu belirtilir.¹²⁷ Kaynaklarda Esed b. Amr'ın Mesâil adında bir eserinden bahsedilir.¹²⁸ Öğrencisi İbrahim b. Rüstem ondan Nevâdiru İbn Rüstem dahilinde rivayette bulunmuştur.¹²⁹ Öğrencileri arasında Hâzım b. İshak b. Mücâhid ve Esed b. Furât da bulunmaktadır.¹³⁰

Serahsî, Esed b. Amr'ın Ebû Hanîfe'den nakille vitir namazının sünneti müekkeke olduğu, 30 ile 60 arasındaki sığra ilave zekât gerekmediği, üzümde fitir sadakası miktarının bir sâ' olduğu görüşlerine atıfta bulunmuştur.¹³¹ Kâsânî, Esed b. Amr'ın ikinci namazının vaktinin cismin

¹²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/486.

¹²² Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 5/493, 11/611, 12/104, 12/384.

¹²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 8/184; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/177; Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 202.

¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 7/470.

¹²⁵ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 169.

¹²⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/141.

¹²⁷ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/140-141.

¹²⁸ Mustafa Ahmed Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kutub ve'l-funûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Müsennâ, 1941), 2/1667.

¹²⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/37-38.

¹³⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/553; Ebû'l-Arab Muhammed b. Ahmed el-Mağribî, *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve kitâbu Tabakâti ulemâi Tûnus* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnâniyye, ts.), 82-83.

¹³¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/155.

gölge boyunun iki katı olduğunda girdiği görüşünü verir.¹³² İbn Nüceym, Esed b. Amr'ın el veya ayakla vurularak uygulanan tazir cezası sonucunda suçlu ölürse bunun şibhü'l-amd sayılacağı görüşünü verir.¹³³ Klasik Hanefi eserlerinde Esed b. Amr'ın pek çok Ebû Hanîfe'den pek çok rivayetine yer verilmiştir.¹³⁴

Ebû'l-Hasan Ali b. Zıbyân el-Absî el-Kûfî (ö. 192/807-808), Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etmiştir. O, özellikle hüküm verme, yargılama hususunda maharetliydi. Ebû Hanîfe, onu kadılık yapabilecek öğrencileri arasında göstermiştir.¹³⁵ İmam Şâfiî ve Davûd b. Rüşeyd, ondan rivayette bulunmuştur.¹³⁶ Ali b. Zıbyân, Bağdat'ın doğu yakasında Esed b. Amr'ın yerine kadı tayin edilmiş, Harun er-Reşîd döneminde de kâdî'l-kudâtlık makamına getirilmiştir. Ali b. Zıbyân, Harun er-Reşîd'in Horasan yolcuğunda ona eşlik etmiştir.¹³⁷

Ali b. Harmele et-Teymî (ö. 189/805-193/809 arası), Ebû Hanîfe'nin kadılık yapmaya ehil gördüğü 12 talebesi arasında yer alır.¹³⁸ Kureşî, Ali b. Harmele'nin Hasan b. Ali'nin vefatından sonra Bağdat'ta kadılığa başladığını belirtir.¹³⁹ Vekî'nin verdiği bilgiye göre o, Ali b. Zıbyân'dan sonra Bağdat'ın doğu tarafında kadılık yapmıştır. Harun er-Reşîd'in meclisinde hilalin görülmesi ile ilgili bir tartışmaya katıldığına dair bir bilgi verilir. Ali b. Harmele, kâdî'l-kudât makamına getirilince yerine Ömer b. Hubeyb tayin edilmiştir.¹⁴⁰ Ali b. Harmele'nin Muhammed b. Hasan'ın vefatından sonra kâdî'l-kudâtlığa başladığı rivayet edilir. Bunun yanında onun Ebû Yusuf'un da ashabından olduğu belirtilmiştir.¹⁴¹ İmam Muhammed'in 189/805 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda aynı yıl onun kâdî'l-kudâtlık makamına getirildiği söylenebilir. Ali b. Harmele'nin Harun er-Reşîd

¹³² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*, 1/122.

¹³³ İbn Nüceym, *Bahru'r-râik, an Kenzü'd-dekâik*, 8/394.

¹³⁴ Örnekler için bkz. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*, 1/123, 124, 2/28; İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/273, 274; Zeylâi, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/79; Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, 1/183; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 2/239, 3/328, 431; İbn Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/222.

¹³⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225.

¹³⁶ Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Kelbî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvad Ma'rûf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980), 20/496.

¹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, 11/444; Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 3/286.

¹³⁸ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 4/161-162.

¹³⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/355-356.

¹⁴⁰ Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, 3/288, 294.

¹⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, 11/412.

döneminde vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁴²

Ebû Ömer Hafs b. Gıyâs en-Nehâf (ö. 194/810), Ebû Hanîfe'nin ashabından olduğu bilgisi verilmiştir.¹⁴³ Hadis ilminde de yetkin olduğu 3-4 bin hadisi ezberden yazdırabileceği ifade edilmiştir. Ebû Yusuf, Hafs b. Gıyâs kadı olduğunda ashabına "Gelin, Hafs'ın nevâdirini yazalım." teklifinde bulunmuştur. Bunun üzerine onun verdiği hükümler ve davaları Ebû Yusuf'a arz edildiğinde ashabı ona "Yazmayı arzuladığınız nevâdir nerede? demiş o da "Vay size, Hafs, Allah'ı murad etti ve muvaffak oldu." şeklinde karşılık vermiştir.¹⁴⁴ Hafs b. Gıyâs'ın 170 hadisi içeren bir kitabı olduğu rivayet edilir.¹⁴⁵ Bunun yanında başka eserlerinin olduğu da belirtilmiştir.¹⁴⁶ Hafs b. Gıyâs'ın öğrencileri arasında Ahmed b. Bedîl ve Davud b. Rüşeyd de (ö. 239/854) bulunmaktadır.¹⁴⁷ Hafs b. Gıyâs, Harun er-Reşîd zamanında Bağdat'ın doğu yakasındaki davalara bakmıştır. Ancak şikâyet üzerine görevden alınarak yerine Ebû Yusuf atanmıştır. Hafs b. Gıyâs, daha sonra Kûfe kadılığına atanmış, bu görevini 3 yıl sürdürmüştür. Kûfe'de görev yapan önemli isimlerin sonuncusudur.¹⁴⁸ Başka bir rivayette ise 13 yıl Kûfe kadılığı yaptıktan sonra 2 yıl Bağdat'ta kadılık yapmıştır.¹⁴⁹

Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh el-Kûfî (ö. 197/812), aslen Nîsâbürlü olup Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Züfer b. Hüzeyl'in derslerine katılmıştır. Ayrıca birçok muhaddisten de hadis dinlemiştir. Harun er-Reşîd, onu kadı olarak tayin etmek istemiş ancak o, kadılık görevini kabul etmemiş, hadis ve fıkıh öğrenmekle meşgul olmuştur. Vekî' b. el-Cerrâh, kendi zamanının en çok hadis ezberleyeni ve en fakihi olarak nitelendirilmiştir. Fıkıh Ebû Hanîfe'den öğrenmiştir. Abdurrahman b. Hâtim'in rivayetine göre Kûfe'de ilk kitap tasnif eden kişidir. Bu tasnif Deylemî'nin Medâin kadısı Ziyâd b. Eyyûb'tan rivayetine dayanır. Daha önce kabul etmediği Harun er-Reşîd'in Kûfe kadılığı görevini 63 yaşındayken kabul etmiştir. Kureşî'nin belirttiğine göre 129/746-747 yılında doğan Vekî' b. Cerrâh, 183/799 veya 184/800 yılında

¹⁴² Muhammed İbn Hibbân et-Temîmî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmüid Hân (Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973), 7/213.

¹⁴³ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 261; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 68.

¹⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/22,23, 30.

¹⁴⁵ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 4/69.

¹⁴⁶ Bâbânî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/333. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 9/68.

¹⁴⁷ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/61, 237. Kadılık yapan Ahmed b. Bedîl, 258/871-872 yılında vefat etmiştir.

¹⁴⁸ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/541.

¹⁴⁹ Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 68.

vefat etmiştir.¹⁵⁰ Buna göre Kureşî'nin verdiği vefat tarihi ile kadılık görevine başlama yaşı çelişmektedir. Bu durumda Kureşî'nin eserinin başka bir yerinde verdiği vefat tarihinin 197/812-813 olması rivayeti daha doğru gözükmetedir.¹⁵¹ İmam Şafiî, Irak'ta kaldığı süreçte Vekî' b. Cerrâh'ın derslerine katılmıştır.¹⁵² Vekî' b. Cerrâh, hadisçi kimliğiyle öne çıkar. Kendi döneminin Evzâî'si olarak kabul edilir. Süfyân es-Sevrî'nin önde gelen talebeleri arasında yer alır. Vefatından sonra onun yerine geçmiştir. Ancak o hocası gibi ehl-i re'ye karşı bir tutum sergilememiş, Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle fetva vermiştir.¹⁵³ Kaynaklarda Vekî' b. Cerrâh'ın Kitâbu's-Sünen veya Musannefu Vekî', Tefsîru'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh adlı eserlerinin olduğu belirtilir.¹⁵⁴

Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan el-Avfi (ö. 201/817), Kûfe'den gelerek Hafs b. Gıyâs'tan sonra Bağdat'ın doğu yakasındaki davalara bakmıştır. Halife Mehdî zamanında mezâlim üyeliğinde bulunmuş, Harun er-Reşîd döneminde ise askeri davalara bakmakla görevlendirilmiştir. Hüseyin b. Hasan'ın kendi ders halkası olduğu, burada bir kitap bulundurduğu, bu kitaptan bazı meseleleri münazara etmek üzere öğrencilerinin önüne koyduğu, onların hata veya isabet edip etmediklerini söylediği rivayet edilir.¹⁵⁵

Ebû Fadl İsmail b. Yesa' el-Kindî el-Kûfî (168/784-785), Mısır'da 164/780-781 yılından itibaren Ebû Hanîfe'nin içtihatlarıyla kadılık yapan ilk kişidir.¹⁵⁶ Bir rivayette İsmail b. Yesa', Mısır halkının daha önce duymadığı hükümler verince bunun onlara ağır geldiği belirtilmiştir.¹⁵⁷ Bir başka rivayete göre Mısırlılar, Ebû Hanîfe'yi tanımazken onun kadılığından memnun kalmışlardır. Hatta İsmail b. Yesa', Ebû Hanîfe'ye göre vakıfları iptal kararı verdiği halde yabancı oldukları bu duruma tepki göstermemişlerdir. Leys b. Sa'd'ın, İsmail b. Yesa'nın verdiği bir hükmü halifeye şikayeti

¹⁵⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/541-542.

¹⁵¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/208-209; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 222-223.

¹⁵² Ebû'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir eş-Şahhâmî, *Cüz'ü tuhfeti îdi'l-fitr*, thk. Abdülaziz Muhtar İbrahim (Riyad: Câmîatü'l-Melik Suûd, 1429), 39; Dahîl b. Sâlih el-Lâhidân, *Turuku't-tahrîc bihasebi'r-râvi'l-a'lâ* (Medine: el-Câmîatü'l-İslamiyye, 1422), 106; Soner Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 10.

¹⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhu*, 13/471-487; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, 9/140-168; Mehmet Emin Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/8-9.

¹⁵⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 278; Bâbânî, *Hediyyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 2/500; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 13/166.

¹⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 8/552.

¹⁵⁶ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

¹⁵⁷ Abdurrahman b. Ahmed İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Mısırî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421), 2/39.

neticesinde 177/793-794 yılında görevinden azledildiği belirtilir.¹⁵⁸ Ancak Leys b. Sa'd'ın 175/791-792 yılında vefat etmesi nedeniyle bu rivayete ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği belirtilmiştir.¹⁵⁹ Temîmî de, azledildiği tarihi 167/783-784 olarak verir.¹⁶⁰

Ebû Tâhir Abdülmelik b. Muhammed el-A'rac el-Ensârî (ö. 177/793?), 171/787 yılında Mısır'a kadı tayin edilmiş, ayrıca Harun er-Reşîd döneminde kısa bir süre Bağdat'ın doğu kısmında da kadılık yapmıştır.¹⁶¹ Abdülmelik b. Muhammed'in Ebû Hanîfe'nin ashabından olduğu rivayet edilir.¹⁶²

Ebû Zeyd Hammâd b. Düleyl el-Medâinî (ö. 169/785-786), Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etti. Fıkıhına itimat edilen bir âlimdi. Medâin kadısı olarak görev aldı. Halifenin bir isteğini kabul etmeyince Mekke'ye kaçtığı burada ticaretle meşgul olduğu rivayet edilir.¹⁶³ Aslen nereli olduğu bilgisine ulaşılamamıştır. Ebû Hanîfe'nin kadılık ehliyetine haiz gördüğü 12 talebesinden biridir.¹⁶⁴

Belh'ten gelerek Ebû Hanîfe'nin derslerine katılan Ebû Sehl Nasr b. Abdülkerim es-Saykal el-Belhî (ö. 169/785-786), ondan fıkıh öğrenmiş, Bağdat'ta Ebû Yusuf'un yanında vefat etti.¹⁶⁵

Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö. 199/814), Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil edip Fıkhü'l-Ekber adlı eserini ondan rivayet etmiştir.¹⁶⁶ Ayrıca el-Fıkhü'l-Ebsat'ı da rivayet ettiği belirtilmiştir.¹⁶⁷ Hakem b. Abdullah, Ebû Hanîfe'nin kelim düşünceğini ve fıkhını Horasan'a taşımış ve buradaki faaliyetleriyle onun tanınmasını ve fıkhının orada yaygınlaşmasını sağlamıştır. Ebû Hanîfe'nin derslerinde mesâilleri ezberleyen Ebû Mutî', 16 yıl Belh kadılığı yapmış, ilmi ve kadılığı hususunda övgüye mazhar

¹⁵⁸ Ebû Amr Muhammed b. Yusuf el-Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*, thk. Muhammed Hasan İsmail- Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 268-269.

¹⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 11/43.

¹⁶⁰ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 183.

¹⁶¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 11/249-250; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Ref'u'l-isr an kudâtu Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1998), 254.

¹⁶² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-İsbahânî, *Bustânü'l-câmi' li cemîi' tevârihi ehli'z-zamân*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2002), 156.

¹⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 9/9.

¹⁶⁴ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225.

¹⁶⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/195; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 15/375.

¹⁶⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/265-266.

¹⁶⁷ Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî- Ulûmu's-şer'iyye*, çev. Mahmûd Fehmî Hicazî (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 3/41.

olmuştur.¹⁶⁸ Defalarca Bağdat'a gelip ders halkalarına katılmıştır. Bağdat'a geldiğinde onu Ebû Yusuf karşılar ve birlikte münazara için mescide geçerlerdi.¹⁶⁹ Ebû Hanîfe'nin kendisinden 4 bin mesele sorduğu, onun bu soruların hepsini cevapladığı, özellikle Belh ve çevresinde mezhebi yaydığı belirtilir.¹⁷⁰ Öğrencileri arasında İmam Mâturîdî'nin hocası Nusayr (Nasr) b. Yahya el-Belhî (öl. 268/881?) de bulunmaktadır.¹⁷¹

Ebû Mutî' el-Belhî, Farsça sekiz, sekiz kadın gibi lafızları kullanarak yapılan talakın niyete bakılmaksızın ric'î talak kabul edileceğini belirtir. Gerekçe olarak da kendisinin Farsça bilmesini gösterir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf ise boşamaya niyet ederek söylerse bâin talak olacağını, İmam Muhammed ise üçer üçer, birer birer talaka niyet ederse ve hiç niyet etmezse bir bâin talak olacağını belirtir.¹⁷² Ebû Mutî' el-Belhî, mezhebin müftâ bih hükmüne muhalefet ederek rükû ve secdedeki zikirlerin rükün olduğunu dolayısıyla bunların terki durumunda namazın tam olmayacağını belirtir. Ebû Mutî' el-Belhî, satın alınan cariye için istifraş öncesinde 9 ay beklenilmesi gerektiğini belirtmiştir. O bu görüşünde 2-3 ay diyen Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'a, 4 ay 10 gün diye İmam Muhammed'e muhalefet etmiştir.¹⁷³ Ebû Mutî' el-Belhî'nin görüşlerine sonraki dönem Hanefi fukaha da yer vermiştir.¹⁷⁴

Ebû Isme Nûh b. Ebû Meryem el-Mervezî (ö. 173/789-790), ilim tahsili için Merv'den Kûfe'ye geldi. Türk olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁵ Fıkhi Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ'dan öğrendi. Ebû Hanîfe'nin ilk dönem öğrencileri arasında yer alır. Ebû Hanîfe'nin kadılık yapabileceğini belirttiği 12 öğrencisi arasında yer alır.¹⁷⁶ Ebû Hanîfe hayattayken başladığı Merv kadılığına, vefatına kadar devam etti. Bu görevi esnasında Ebû Hanîfe'nin kendisine şer'î hükmün delilleri, kadınların dikkat etmesi gereken şeyler ve bazı yargılama usul bilgi

¹⁶⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 13/158.

¹⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 9/121.

¹⁷⁰ Aynî, *Megâni'l-ahyâr fi şerhi Esâmî ricâlî meânî'l-âsâr*, 3/134.

¹⁷¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200.

¹⁷² Ebû'l-Leys Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, thk. Selaheddîn en-Nâhî (Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1382), 109.

¹⁷³ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/21, 13/147.

¹⁷⁴ Örnekler için bkz. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fi tertîbi's-şerâi*, 1/72, 79, 208, 2/36; İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/211, 372; Mavsîlî, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-muhtar*, 1/14; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/24, 274, 6/22; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 3/318.

¹⁷⁵ Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, çev. Ahmed Naim (Ankara: DİB Yayınları, 1976), 1/496. Ayrıca aynı eser bkz. 1/288 vd.

¹⁷⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/225.

ve tavsiyeleri içeren bir mektup yazdığı rivayet edilir. Bu mektup, Merv ulemâsı arasında meşhur olmuştur. Nûh b. Ebû Meryem, Mürcîlikle itham edilmiş, bu sebeple münekkitlerce cerh edilmiştir. Bununla birlikte Cehmiyyeye karşı mücadele ettiği zikredilmiştir.¹⁷⁷ Ebû Hanîfe'nin fikhını ilk toplayanlardan olması sebebiyle el-Câmi lakabı ile anılır. Nuh b. Ebû Meryem, Merv kadısı olarak tayin edildikten sonra orada dört ders halkası oluşturmuştur. Bunlardan birinde hadis rivayet etmiş, diğerinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivayet edip ders konusu yapmıştır. Diğer iki halkada, şiir ve nahiv dersleri vermiştir.¹⁷⁸ Nuh b. Ebû Meryem'in, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Horasan'a taşıyan ilk âlimlerden biri olduğu söylenebilir. Merv'de mezhebin yayılması açısından onun çalışmaları, özellikle ders halkasında Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivayet etmesi önemlidir.¹⁷⁹ İbrahim b. Rüstem el-Mervezî (ö. 211/826), Nuh b. Ebû Meryem'den Nevâdiru İbn Rüstem olarak bilinen eseri dahilinde Ebû Hanîfe'nin rivayette bulunmuştur.¹⁸⁰ Bir dönem Serahs kadılığı yapan İmam Muhammed'in de öğrencisi olan Abdurrahman b. Alkame el-Mervezî de onun öğrencileri arasında yer alır.¹⁸¹ Nuh b. Ebû Meryem'in Ebû Hanîfe'nin fikhını cemettiği rivayet edilmesine rağmen kaynaklarda kendisinin herhangi bir eserine rastlanılmadığı belirtilmiştir.¹⁸² Ancak Kâsânî onun el-Câmi' adlı eserinden bahsetmektedir.¹⁸³

Nuh b. Ebû Meryem'in fikhî görüşlerine kaynaklarda yer verilmiştir. Serahsî, fitir sadakasının vaktinden önce verilmesi hususunda mezhebin görüşünün zekâta kıyasen bir veya iki sene önce de verilebileceği olduğunu belirttikten sonra Nuh b. Ebû Meryem'in görüşünü zikreder. Buna göre fitir sadakası Ramazan ayının 15'inden sonra verilmesi caizdir.¹⁸⁴ Kâsânî, vitir namazının hükmüyle ilgili Ebû Hanîfe'den üç rivayet bulunduğunu; Hammâd b. Zeyd'in farz, Yusuf b. Hâlid es-Semtî'nin vacip, Nuh b. Ebû Meryem'in el-

¹⁷⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 11/386-388.

¹⁷⁸ Eb'û'l-Fidâ Zeynû'd-Dîn Kâsım İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcîm*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1992), 146; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 221.

¹⁷⁹ Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 221.

¹⁸⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/37-38.

¹⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, 10/253; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/302-303.

¹⁸² Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 13/119; Eyyüp Said Kaya, "Nûh b. Ebû Meryem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/229-230.

¹⁸³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*, 1/270; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/169.

¹⁸⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/110-111; Mavsîlî, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-muhtar*, 1/124; Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu's-Şilbî*, 1/311; Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, 2/299; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 3/505.

Câmi' adlı eserinde sünnet olduğu şeklinde rivayette bulduklarını belirtir. Bu görüşü Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Şâfiî'nin de benimsediğini kaydeder. Akabinde vitir namazının vacip olmasının gerekçelerini sıralar.¹⁸⁵ Bâbertî, mutlak su bulunmadığı zaman hurmadan yapılan nebizle abdest alınıp alınmayacağı hususunda Nuh b. Ebû Meryem'in görüşüne yer verir. Buna göre teyemmüm edilir, abdest alınmaz. Hasan b. Ziyad ve Ebû Yusuf da bu görüştedir.¹⁸⁶ Rivayetlere göre Nuh b. Ebû Meryem'in gerek Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayetleri gerekse fikhî görüşleri kendisinden sonraki Hanefi fukahâ tarafından müftâ bih görüşün belirlenmesinde dikkate alınmıştır.

Ebû Abdurrahman Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî (ö. 181/797), 118/736-737 yılında Merv'de doğmuş ve Fırat kıyısındaki Hit'te vefat etmiştir. Zehebî, babasının Türk olduğunu, annesinin Harezm'den olduğunu, 20 yaşında ilim tahsiline başladığını ve kendisinin de gazi olduğunu belirtir.¹⁸⁷ Hadisçi kimliğiyle öne çıkmakla birlikte fikhî Ebû Hanîfe'den öğrenmiştir. Ayrıca o, fikhî nahiv, dil, zühd, şiir, fesahât, vera, insâf ve ibadetle birleştirmiştir.¹⁸⁸ Ebû Hanîfe ile güçlü bir ilişkiye sahip olan Abdullah b. el-Mübârek, onun hakkında övücü sözler söylemiştir. Bunun yanında Ebû Hanîfe'nin ashabına göre râvilerin içinde en güvenilir olanıdır.¹⁸⁹ İbrahim b. Şemmâs, Abdullah b. el-Mübârek'ten daha fakihini görmediğini belirtir.¹⁹⁰ Ebû Hanîfe'den gördüğü şekilde hadisleri fikhî bablara ayırarak pek çok faydalı tasnif yapmıştır.¹⁹¹ Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Hanîfe'nin kitaplarını yazdığını belirtir.¹⁹² O, Ebû Hanîfe ve metodunu benimseyerek onun savunuculuğunu yapmıştır.¹⁹³ Bu yönüyle o, mezhebin Merv başta olmak üzere geniş çevrelere yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁹⁴ Abdullah b. el-Mübârek, Allah'ın her yerde olduğunu savunan Cehmiyye'ye karşı çıkmış, seleflerinin dediği gibi Allah'ın ilminin her yerde olduğunu, onun arşa istivâ ettiğini, nassların da bunu ifade ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenin kâfir olacağını ifade etmiştir. O, ayrıca sahabe arasında fitne meydana geldiğini, kendisinin her birine meftun olduğunu dile getirir.

¹⁸⁵ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*, 1/270; Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, 1/423.

¹⁸⁶ Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, 1/118; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/497.

¹⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/379, 381.

¹⁸⁸ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/281.

¹⁸⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 140.

¹⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/391.

¹⁹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/380.

¹⁹² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 141, 142.

¹⁹³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 141.

¹⁹⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 141.

İrcâ hususunda imanın farklı farklı olabileceğini belirterek buna Hz. Ömer'in "Ebû Bekir'in imanı tartılsaydı yeryüzündekilerin hepsininkinden ağır gelirdi." sözünü delil olarak getirir.¹⁹⁵ Abdullah b. el-Mübârek'in es-Sünen, et-Tefsîr, et-Târîh, ez-Zühd ve'r-Rekâik, el-Birr ve's-Sıla ve Rikâu'l-Fetâvâ adlı eserlerinin olduğu belirtilir.¹⁹⁶

İmam Muhammed, Abdullah b. el-Mübârek'in yetimin malına zekât gerekmediği görüşünü zikreder.¹⁹⁷ Semerkandî, onun eşek sütüyle oğlak beslemeyi kerih gördüğünü ancak caiz olduğunu söylediğini belirtir.¹⁹⁸ Serahsî, Abdullah b. el-Mübârek'den Kûfe halkının keçiyi kibleye doğru kafasının arkası gelecek şekilde yatırarak kestiklerini, kendilerinin ise sağ kulağı üzerine yatırarak kestiklerini aktarır.¹⁹⁹ Sonraki dönem Hanefî fukahâsı Abdullah b. el-Mübârek'in fikhî görüşlerine yer vermiştir.²⁰⁰

Nasr (Nadr) b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/800), Ebû Hanîfe'nin ashabından olup muhaddisler, onun hakkında olumsuz değerlendirmeler yapmıştır.²⁰¹ Hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanılamamış olup kaynaklarda ev ihata duvarının hava almayacak şekilde çamurla sıvanmasıyla ilgili görüşüne atıf yapılmıştır.²⁰² Ayrıca kaynaklarda Nadr b. Muhammed ve Nasr b. Muhammed isimleri hakkında verilen benzer bilgiler, bu iki ismin aynı kişi olduğu izlenimini doğurmaktadır. Muhtemelen Nadr (نصر) ismi müstensihler tarafından (نصر) şeklinde noktasız olarak yazılmıştır. Çünkü her iki isim de el-Kureşî, el-Âmirî ve el-Mervezî nisbeleri ile Ebû Abdullah künyesine sahiptir. Ayrıca verilen bilgilere göre Nadr b. Muhammed şeklindeki yazım daha doğru görünmektedir. Buna göre Nadr b. Muhammed, Ebû Hanîfe'nin ashabından olup ondan rivayette bulunmuştur. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Abdullah b. el-Mübârek'in de akranıdır. İbn Sa'd'ın ifadesine göre ilim, fıkıh, akıl ve fazilette öne çıkan bir isimdir. Ayrıca Mürcieden olduğu da iddia edilmiştir. Ebû Davud ve Nesâî ondan mesâil başlığı altında rivayette

¹⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/402-403, 405.

¹⁹⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 280; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *Fihristü İbn Atıyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân- Muhammed ez-Zâhî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 125; Bâbânî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*, 1/438.

¹⁹⁷ Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, 1/460.

¹⁹⁸ Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 480.

¹⁹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/191.

²⁰⁰ Örnekler için bkz Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*, 1/203; İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 1/49, 97, 328; Mavsîlî, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-muhtar*, 4/157; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/385, 2/287; İbn Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 7/278.

²⁰¹ İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 5:407; Seyyid Ebû'l-Meâtî en-Nürî vd., *el-Câmiu fî'l-cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1992), 3/208.

²⁰² İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, 5/407.

bulunmuştur.²⁰³

Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Sehl b. Müzâhim, Ebû Hanîfe'nin ilmini Horasan'da yaymış, Merv halkının teveccühünü kazanmıştır. Halk onu kadı olarak görmek istemiştir.²⁰⁴

Ebû Muhammed Abdullah b. Ferrûh el-Horasânî (ö. 176/792), aslen Endülüslü olup Kayravân'a yerleşmiştir. İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiş, Yahya b. Zekeriyâ ve Züfer b. Hüzeyl'le müzakerelerde bulunmuştur. Fıkıhta asıl üstadının İmam Mâlik olduğu da rivayet edilmiştir. Mısır, Kûfe ve Hicaz'a rihleleri vardır. Kûfe'ye geldiğinde Ebû Hanîfe ve ashabıyla görüşmüş bazı meseleleri onlarla tartışmıştır.²⁰⁵ İbn Ferrûh, Kayrevan'a döndükten sonra buradaki Ukbe camiinde ders vermeye başlamış, birçok öğrenci yetiştirmiştir.²⁰⁶ Öğrencileri arasında Ebû Zekeriyâ Yahya b. Sellâm et-Teymî (öl. 200/818?), Ebû Tâlib Abdullah b. Osman el-Ebzârî, Ebû Muhriz Muhammed b. Abdullah el-Kinânî (öl. 214/829), Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Hassân el-Yahsubî, Hubeyb b. Saîd, Zürâra b. Abdullah ve Ma'mer b. Mansûr (öl. 237/851-52) bulunmaktadır.²⁰⁷ O ve öğrencilerinin çalışmalarıyla Hanefî düşünce Kuzey Afrika ve Sicilya'da yayılmıştır. Abdullah b. Ferrûh'un öğrencisi Ebû Muhriz Ağlebîler döneminde Kayrevan kadılığı görevini üstlenmiştir.²⁰⁸ Esed b. Furât'ın (ö. 213/828) tahsilini tamamlayıp memleketi Kayrevan'a dönüşüne kadar bu bölgelerde Hanefî düşünce yaygındı. Esed b. Furât'ın gelmesiyle Mâlikîlik de varlık göstermeye başlamıştır. Sahnûn'un (öl. 240/854) Kayrevan'a dönüşünden sonraki yıllarda Mâlikîlerin sayısı Hanefîleri geçmiştir.²⁰⁹

Abdullah b. Ferrûh'un görüşlerine klasik Hanefî kaynaklarında rastlanmasa da Mâlikî kaynaklarında rastlanmaktadır. Sahnûn'un rivayetine göre adil olmayan emirin kadı görevlendirmelerinin bağlayıcılığı hususunda İmam Mâlik'in iki ravisi İbn Ferrûh ile İfrîkiyye kadısı İbn Gânim ihtilaf etmiş,

²⁰³ İbn Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 7/263; Kelbî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, 29/403-405.

²⁰⁴ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/552.

²⁰⁵ Kâdî İyâz İbn Musa, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. Abdülkadir es-Sahrâvî (Mağrib: Matbaatu Fidâle, 1970), 3/102.

²⁰⁶ Arif Köten, "İbn Ferrûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/493.

²⁰⁷ Abdullah Acar, *Endülüste Hanefîlik* (Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 157-167.

²⁰⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/380.

²⁰⁹ Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsabî, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvîr et-Tancî (Muhammediye: Matbaatu Fidâle, ts.), 1/25.

İbn Ferrûh bağlayıcı olmadığını belirtirken İbn Gânim, bağlayıcı olduğunu söylemiştir. Durum İmam Mâlik'e yazılmış, o da bağlayıcı olmadığını bildirmiştir.²¹⁰

Ebû Ali Fudayl b. İyâz el-Kûfî (ö. 187/802), Semerkant'ta doğmuş, Kûfe'de büyümüştür. Sûfi ve zâhit yönü ile tanınır. Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmıştır.²¹¹ Ayrıca Ali b. Müshir'den de fıkıh tahsil etmiştir.²¹² Sonra Mekke'ye yerleşmiştir. Bir mecliste Ebû Hanîfe'nin içtihadında hata ettiği iddia edildiğinde onun etrafında kıyası ve hadisi iyi bilen, zahit kişilerin olması nedeniyle hata yapmayacağı belirtilmiş, etrafındaki zâhitlerden birinin de Fudayl b. İyâz olduğu söylenmiştir.²¹³

Ebû Şuayb Şuayb b. İshak ed-Dımaşkî (ö. 189/805), aslen Basralı olup Dımaşk'ta vefat etmiştir. Fıkıhı Ebû Hanîfe'den öğrenmiş olup ehl-i re'yin sika râvilerinden kabul edilir. Fukahânın büyükleri arasında yer alır. Öğrencileri arasında Davud b. Rüşeyd de bulunmaktadır.²¹⁴

Ebû Dahhâk Cârûd b. Yezîd en-Nîsâbûrî (ö. 203/819-820), yaklaşık 120/737 yılında doğdu. Aslen Nîsâbûrlu büyük bir fakih olan Cârûd b. Yezîd, Kûfe'ye gelerek Ebû Hanîfe'nin ders halkasında hadis ve fıkıh tahsili yapmış olup onun ashabının büyükleri arasında kabul edilmiştir. Hadis hususunda cerh edilmiştir. Nîsâbûr civarında şöhret kazanmış ve burada vefat etmiştir.²¹⁵

Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkandî (öl. 208/823-824), fıkıhı Ebû Hanîfe'den tahsil etmiştir. Ayrıca ondan el-Âlim ve'l-Müteallim adlı eserini rivayet etmiştir.²¹⁶ Hatta bu eseri hocasından rivayetle o kaleme almıştır. Öğrencileri arasında Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (öl. 242/856?), Nusayr (Nasr) b. Yahya el-Belhî (ö. 268/881?) yer alır.²¹⁷ Hafs b. Selem, Hişâm b.

²¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed et-Trablûsî, *Mevâhibü'l-celîl fî şerhi Muhtasari halîl* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1992), 6/99.

²¹¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/409; Ebû Bekir Ahmed b. Ali Mencuveyh, *Ricâlü Sahîhi Müslim*, thk. Abdullah el-Leyşî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407), 2/134.

²¹² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158.

²¹³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158-159.

²¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/103; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/256-257.

²¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/424-425; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, 7/270 vd.

²¹⁶ Bâbânî, *Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-müellifin*, 1/333.

²¹⁷ Mecdî Bâselûm, "Mukaddimetu't-tahkîk", *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtu ehli's-sünne)*, kitap editörü Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/81; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200.

Urve, Mis'ar, Ebû Hanîfe ve Ubeydullah b. Ömer'den hadis rivayet etmiştir.²¹⁸ Ebû Mukâtil es-Semerkindî'nin Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesine karşı çıktığı, bu düşünceye sahip olanların kâfir olacağı belirtilmiştir.²¹⁹

Ebû Abdullah İshak b. Bişr el-Buhârî, Ebû Hanîfe'den en çok hadis ve fıkıh rivayetinde bulunanlardandır. Mukâtil b. Süleyman'dan da rivayetleri vardır. Me'mûn döneminde Buhara'ya yerleşmiş, kimsenin cevaplayamadığı mesâili cevapladığı için halifenin taltifine mazhar olmuştur.²²⁰ Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Muhammed b. el-Kâsım el-Esedî, aslen Buharalı olup ona 40 yıl öğrencilik yapmıştır.²²¹ Buhara halkının imamı olarak kabul edilir. Ebû Hafs el-Kebîr'in hocası İbn Atıyye Muhammed b. el-Fadl da Buhara'ya yerleşip burada vefat etti. Buhârî'nin hocası Muhammed b. Selâm, İsa Gancâr ve bunların akranları Mâverâünnehir'de Ebû Hanîfe'nin ilmini yaymışlardır.²²² Osman b. Hamîd, Buharalı imamların arasında Ebû Hafs el-Kebîr gibi Ebû Hanîfe'den en çok rivayette bulunanlardandır. Ebû Yusuf'tan fıkıh öğrenmiş sonra İmam Muhammed'in derslerine katılmış hatta kitaplarını yazmıştır.²²³ Eflah b. Zur'a', Ebû Hanîfe'yi görmemiş olup Ebû Yusuf'a talebelik yapmıştır. Ebû Hanîfe'nin özellikle kalamî görüşlerini Buhara'ya ilk götüren odur. Ebû Hafs el-Kebîr'in de hocasıdır.²²⁴

Sonuç

Ebû Hanîfe'nin hocasından devraldığı ders halkasının, onun izlediği ders işleme yöntemleriyle müdavimleri artarak devam etmiştir. O öğrencilerine özgür bir ders ortamı sağlamış, öğrencilerinin serbestçe içtihat denemeleri yapmalarına imkân tanımıştır. Ebû Hanîfe'nin ders halkası, işleyişi itibarıyla bir fıkıh akademisi işlevi görmüş, burada beyin fırtınası temel metot olarak benimsenmiştir. Ebû Hanîfe'nin ders halkasındaki en önemli yenilik, kendi döneminde yaygın olan hadis rivayet ve yazımı yerine onun fikhî mesâili öğrencilerine yazdırmasıdır. Bu ilerleyen dönemlerde mezhebin teşekkülünü ve yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Bunun yanında mezheplerin teşekkül edip kurumsallaşması ve yaygınlaşmasında kurucu imamın olduğu kadar onun görüş ve içtihatlarını benimseyen öğrencilerin de

²¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 14/114.

²¹⁹ İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fedâilî's-selâseti'l-fukahâ*, 166.

²²⁰ Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 2/513.

²²¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/553.

²²² Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 2/512-513; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/553.

²²³ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/554; Mekkî- Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 2/513.

²²⁴ Şimşek- Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", 119.

rolü büyüktür. Öğrencilerin kurucu imamlarını sahiplenip onun metot ve fikirlerini geliştirerek devam ettirmeleri ve kurucu imamın görüşlerini tedvin ve tasnif etmeleri mezhebin teşekkülünü ve kurumsallaşmasını sağlamaktadır. Hanefi mezhebi için de aynı durum geçerlidir. Ebû Hanîfe'nin metot ve içtihatlarının tanınmasında meşhur olan dört öğrencisi dışında onun çokça tanınmayan yüzlerce öğrencisinin çalışmaları da önemlidir. Özellikle Ebû Hanîfe'nin yaşadığı Kûfe ve Bağdat dışına şöhretinin yayılmasında uzak bölgelerden gelen öğrencilerinin katkıları çoktur. Semerkant'tan Kayravan'a, Nusaybin'den Yemen'e kadar olan coğrafyadan gelen öğrenciler tahsillerinin akabinde gittikleri memleketlerinde veya yerleştikleri şehirlerde gerek oluşturdukları ders halkaları gerekse de aldıkları resmi görevler aracılığıyla hocalarının metot ve görüşleri yaymışlardır.

Mezheplerin yayılmasında en temel faktörlerden biri de ders halkalarıdır. Fıkıhın toplumsal yaşamda doğrudan bir ilişkisi bulunması nedeniyle fıkıh ders halkaları her zaman rağbet görmüştür. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri döndükleri memleketlerinde veya yerleştikleri mahallerde ders halkası tesis etmişlerdir. Örneğin daha önce de değinildiği üzere Belh'e dönen Ebû Mutî' el-Belhi, burada tesis ettiği ders halkasında yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Bunların arasında İmam Mâturîdî'nin hocası Nusayr b. Yahya da bulunmaktadır. Diğer bir örnek de Merv'e dönen Nuh b. Ebû Meryem tesis ettiği 4 ders halkasıdır. O bu ders halkalarından birinde sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerini okutmuştur.

Yargılama işi doğası gereği kadı, davacı, davalı, şahitler gibi birden fazla ayağa sahiptir. Kadının vereceği karardan sadece taraflar değil tarafların yakınları ve davayla ilgili olanlar da etkilemektedir. Ayrıca yargılama sonucunda taraflarda adaletin sağlanamadığı, haksızlık yapıldığı kanaati hasıl olursa bunun toplum vicdanına da yansımaları olacaktır. Dolayısıyla halk nezdinde adaletli hüküm veren kadıların yeri farklı olacaktır. Bundan dolayı kadılık görevleri mezheplerin geniş kitlelere yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bu anlamda kadılık yaptıkları süre boyunca İsmail b. Yesa' ve Abdülmelik b. Muhammed Mısır'da, Hammâd b. Düleyl Medâin'de, Ebû Mutî' el-Belhî Belh'te, Nuh b. Ebû Meryem Merv'de, Abdullah b. Ferrûh Kayrevan'da Ebû Hanîfe'nin temsilcisi olmuşlardır.

Ali b. Zıbyân, Ali b. Harmele, Hafs b. Gıyâs gibi kadılık veya kâdî'l-kudâtılık yapmış fakihlerin görüşlerine klasik fıkıh eserlerinde çok rastlanılmamıştır. Ders halkası olmayan ancak kadılık gibi resmi görevlerde bulunan fakihlerin literatüre katkısı sınırlı olmuştur. Resmi görevinin

yanında ders vermeye devam eden veya sadece dersleri ve ilimle meşgul olan fakihlerin literatüre yaptıkları katkılara daha çok rastlanılmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin yaşadığı h. II. asırda bir müçtehide bağlanma onu taklit etme henüz başlamamıştır. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin hocalarına veya Züfer, Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve Hasan b. Ziyâd gibi öne çıkan öğrencilerine muhalif içtihatlarda bulunmaları bu durumun göstergesi olarak kabul edilebilir. Mezhep içinde müftâ bih görüş belirlenirken Esed b. Amr, Nuh b. Ebû Meryem gibi öğrencilerin görüşleri de dikkate alınmıştır. Bu, meşhur olmayan öğrencilerden bazılarının içtihat seviyesine ulaştıklarını göstermektedir. İmam Şafî, Irak'ta kaldığı süreçte Vekî b. Cerrâh'tan ders alması da buna örnek olarak gösterilebilir.

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri hocalarının sadece fikhî görüşlerini değil kelimî görüşlerinin yayılmasını sağlamışlardır. Onlar bu anlamda buldukları bölgelerde Cehmiyye, Mu'tezile, İsmailiyye gibi oluşumlarla mücadele etmişlerdir. Ebû Mutî' el-Belhi, Ebû Hanîfe'den el-Fıkhü'l-Ebsat'ı rivayet etmiş, onun kelimî düşüncelerini Horasanda yaymaya çalışmıştır. Ayrıca bu bölgede Cehmiyye'ye karşı çetin bir mücadele vermiştir. Aynı şekilde Nuh b. Ebû Meryem ve Abdullah b. el-Mübarek de Merv'de Cehmiyye'ye karşı mücadele etmiştir. Hafs b. Selem, Ebû Hanîfe'den el-Âlim ve'l-Müteallim adlı eserini rivayet etmiş, onun görüşlerini Semerkat'ta yaymaya çalışmıştır.

Tablo 1: Meşhur Olmayan Öğrencilerin Eserleri

Ebû Abdullah Kâsım b. Ma'n el-Hüzeli el-Kûfi (ö. 175/791-792)	en-Nevâdir (Arapçayla ilgili), Garîbu'l-Musannef
Yahya b. Zekeriyâ b. Ebû Zâide el-Kûfi (ö. 183/799)	es-Sünen, eş-Şurût ve's-Sicillât
Ebû Hâlid Yusuf b. Hâlid es-Semtî el-Basrî (ö. 185/805)	Kitâbu'l-Vesâik ve's-Sicillât
Ebû Münzir Esed b. Amr el-Beceli el-Belhî (ö. 190/806)	Mesâil
Ebû Süfyân Veki' b. el-Cerrâh el-Kûfi (ö. 197/812)	Kitâbu's-Sünen veya Musannefu Vekî', Tefsîru'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh
Ebû Isme Nûh b. Ebû Meryem el-Mervezî (ö. 173/789-790)	el-Câmi'
Ebû Abdurrahman Abdullah b. el-Mübarek el-Mervezî (ö. 181/797)	es-Sünen, et-Tefsîr, et-Târîh, ez-Zühd ve'r-Rekâik, el-Birr ve's-Sıla, Rikâu'l-

Ebû Hanîfe'nin şöhret bulmayan öğrencileri yaptıkları teliflerle literatüre katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca Veki' b. el-Cerrâh'ın Kûfe'de ilk kez kitap tasnif ettiği, Saîd b. Ebû Arûbe'nin ilk hadis tasnif edenlerden olduğu, Yusuf b. Hâlid'in şurût alanında ilk kitabı telif ettiği belirtilmiştir.

Davud b. Nusayr et-Tâî, Fudayl b. İyâz, ribatlarda kafirlere karşı mücadele eden Abdullah b. el-Mübarek gibi sûfi ve zahit kimliği öne çıkan öğrencilerin toplumla etkileşimleri daha fazla olması sebebiyle Ebû Hanîfe'nin düşüncelerinin yayılmasında daha fazla katkıya sahiptirler.

Ebû Hânîfe'nin öğrencileri içtihatlarıyla toplumda karşılık bulmuşlardır. Ebû Hanîfe'nin ders metodu, derslerde yapılan tartışmalar neticesinde ulaşılan sonuçların öğrenciler tarafından yazılması, bunların istinsah edilerek öğrenciler tarafından yanlarında götürülmesi, özellikle Ebû Hanîfe'nin olabilecek problemlere hazırlıklı olma düşüncesinin gereği farazi meseleler ve bunlara çözüm üretme stratejisi öğrencilerin yetiştirilmesine çok büyük katkılar sağlamıştır. Dolayısıyla onlar halktan gelen soruları vicdanları incitmeyecek şekilde çözümlemişler ve onların güvenlerini kazanmışlardır.

KAYNAKÇA

- ACAR, Abdullah. *Endülüste Hanefilik*. Konya: Hacıveyszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- AFGÂNÎ, Mevlevî Muhammed Molla Abdülkadir. "Ukûdu'l-cumân fi menâkıbı imâmi'l-â'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân (Tahkîk ve Dirâse)". Câmiatü'l-Melik Abdülaziz, Külliyyetu's-Şerîa ve'd-Dirâsâtu'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1399.
- AKYÜZ, Vecdi. *Dört Mezhep İmamı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- el-ASKALÂNÎ, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Ref'u'l-isr an kudâti Mısır*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1998.
- AYDINLI, Abdullah- Ögüt, Salim. "Ehl-i Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/507-512. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- el-AYNÎ, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- el-AYNÎ, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn. *Megânî'l-ahyâr fi şerhi Esâmî ricâlî meânî'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.
- el-BÂBÂNÎ, İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî. *Hediyetu'l-ârifîn esmâu'l-*

- müellifin ve âsâru'l-müellifin*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1951.
- el-BÂBERTÎ, Muhammed b. Muhammed. *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*. Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.
- BÂSELÛM, Mecdî. "Mukaddimetu't-tahkîk". *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtu ehli's-sünne)*. kitap editörü Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- BEDİR, Murteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*. İstanbul: DEM Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2017.
- el-BEKERÎ, Ebû Abdullah Muğallatâ b. Halîc. *İkmâlû Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Âdil İbn Muhammed- Usâme İbn İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fâruku'l-Hadîse, 2001.
- ÇEKER, Huzeyfe. "Hanefi Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicrî IV. Asrın Sonuna Kadar)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 163-201.
- DUMAN, Soner. "Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı". Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=ePX_SaJ0b35Gq45swKG31F8DZvLkSO7iIOI_z7YZQ62Nv18VjN3Pyb3IcxkAcV6c
- EBÛ ZEHRA, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1960.
- EBÛ'L-HÂC, Salah Muhammed. *İmâmü eimmeti'l-fukaha Ebû Hanîfe en-Nu'mân*. Amman: Müessesetu'l-Varâk, 2006.
- ENÇAKAR, Orhan. "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü". Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=FgmKgc hPKo23qQqBeqzVZi4oSlIx7CGcc2eDPxz5d4vp8pGHTV0nV6B61CU4Uppt>
- GÂVECÎ, Süleyman. *Ebû Hanîfeti'n-Nu'mân*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 5. Basım, 1993.
- el-HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdât*. thk. Beşâr Avvad. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- el-HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417.
- HAVVÂ, Ahmed Saîd. *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*. Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-Hadrâ, 2002.
- İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Yusuf. *el-İntikâ fî fedâili's-selâseti'l-fukahâ*.

- Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz. *Reddu'l-muhtâr alâ'd-Durri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- İBN ATIYYE, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *Fihristü İbn Atiyye*. thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân- Muhammed ez-Zâhî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- İBN HİBBÂN ET-TEMÎMÎ, Muhammed. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmuîd Hân. Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1973.
- İBN HÜMÂM, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvâhid. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İBN KUTLUBOĞA, Eb'û'l-Fidâ Zeynü'd-Dîn Kâsım. *Tâcu't-terâcîm*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992.
- İBN MÂZE, Burhaneddin Mahmud b. Ahmed. *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Sami el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- İBN MUSA, Kâdı İyâz. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. thk. Abdülkadir es-Sahrâvî. Mağrib: Matbaatu Fidâle, 1970.
- İBN NEDÎM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İBN NÜCEYM, Zeynü'd-Dîn b. İbrahim b. Muhammed. *Bahru'r-râik, an Kenzü'd-dekâik*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İBN SA'D EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- İBN YUNUS, Abdurrahman b. Ahmed. *Târîhu İbn Yunus el-Mısrî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.
- İBNÜ'L-AVVÂM ES-SAUDÎ, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Yahya. *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahabâruhu ve menâkıbuhu*. thk. Latîfu'r-Rahmân el-Behrâicî. Mekke: el-Mektebetu'l-İmdâdiyye, 2010.
- el-İSBAHÂNÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Bustânü'l-câmi' li cemâi' tevârîhi ehli'z-zamân*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2002.
- el-KÂSÂNÎ, Alâu'd-Dîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986.
- KÂTİP ÇELEBÎ, Mustafa Ahmed. *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kutub ve'l-funûn*. Bağdat: Mektebetu'l-Müsennâ, 1941.
- KÂTİP ÇELEBÎ, Mustafa Ahmed. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnâvûd. İstanbul: Mektebetu İrsikâ-

İRCİCA, 2010.

KAYA, Eyyüp Said. "Nûh b. Ebû Meryem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 33. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

KEHHÂLE, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.

el-KELBÎ, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvad Ma'rûf. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980.

el-KEVSERÎ, Muhammed Zâhid. *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn*. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.

el-KEVSERÎ, Muhammed Zâhid. *Fıkhu ehl-i Irak ve hadîsühüm*. thk. Abdülfettah b. Muhammed Ebû Gudde. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002.

el-KEVSERÎ, Muhammed Zâhid. *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yusuf el-kâdî*. Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002.

el-KEVSERÎ, Muhammed Zâhid. *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*. Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.

KILIÇER, M. Esat. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/520-524. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

el-KİNDÎ, Ebû Amr Muhammed b. Yusuf. *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*. thk. Muhammed Hasan İsmail- Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.

KOCA, Ferhat. "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler". *İslâmî İlimler Dergisi* 3/1 (Bahar 2008), 63-97.

KÖSE, Saffet. "İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 436-437. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

KÖTEN, Arif. "İbn Ferrûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 19. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

el-KUREŞÎ, Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed Ebî'l-Vefa. *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hılv. Kahire: Dâru Hicr, 1993.

el-LÂHİDÂN, Dahîl b. Sâlih. *Turuku't-tahrîc bihasebi'r-râvi'l-a'lâ*. Medine: el-Câmiatü'l-İslamiyye, 1422.

el-LEKNEVÎ, Ebû'l-Hasanât Abdülhây. *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Bedrettin Ebû'l-Firâs en-Ne'sânî. Mısır: Dâru's-Saâde, 1324.

el-MAĞRİBÎ, Ebû'l-Arab Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye*

- ve kitâbu Tabakâti ulemâi Tânus.* Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânîyye, ts.
- MANSUR, Koçinkağ. *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis.* İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- el-MAVSÎLÎ, Abdullah b. Muhammed. *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-muhtar.* thk. Mahmûd Ebû Dakîka. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1937.
- el-MEKKÎ, Muvaffak b. Ahmed - Kerderî, Hâfizu'd-Dîn b. Muhammed el-*Menâkıbu Ebî Hanîfe.* 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.
- MENCUVEYH, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ricâlü Sahîhi Müslim.* thk. Abdullah el-Leysî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407.
- el-MERGİNÂNÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî.* thk. Tallâl Yusuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- en-NAKÎB, Ahmed b. Muhammed Nasîreddîn. *el-Mezhebu'l-Hanefî.* Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2001.
- en-NÛRÎ, Seyyid Ebû'l-Meâtî vd. *el-Câmiu fi'l-cerh ve't-ta'dîl.* Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1992.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin. "Vekî' b. Cerrâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 8-9. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- ÖZEL, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri.* Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- ÖZEL, Ahmet. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi.* Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2018.
- es-SAYMERÎ, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi.* Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1985.
- es-SEMERKANDÎ, Ebû'l-Leys Muhammed b. Ahmed. *Uyûnü'l-mesâil.* thk. Selahaddîn en-Nâhî. Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1382.
- es-SERAHSÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût.* Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- SEZGİN, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî- Ulûmu's-şer'iyye.* çev. Mahmûd Fehmî Hicazî. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- es-SUĞDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *en-Nütef fi'l-fetâvâ.* thk. Selahaddîn en-Nâhî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1984.
- es-SUYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn. *Tebyîdu's-sahîfe bi menâkıbı Ebî Hanîfe.* thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassâr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- eş-ŞAHHÂMÎ, Ebû'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir. *Cüz'ü tuhfeti îdi'l-fitri.* thk. Abdülaziz Muhtar İbrahim. Riyad: Câmiatü'l-Melik Suûd, 1429.
- eş-ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Asl.* thk. Mehmet

- Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- eş-ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*. thk. Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kâdirî. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 3. Basım, 1403.
- ŞİMŞEK, Murat- Kütük, Şaban. "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme". *İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 67-167.
- et-TEMÎMÎ, Takıyyuddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî. *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hılv. Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1970.
- et-TRABLÛSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *Mevâhibü'l-celîl fî şerhi Muhtasari halîl*. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 3. Basım, 1992.
- VEKÎ', Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbiyyi'l-Bağdâdî. *Ahbâru'l-kudât*. thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî. Mısır: el-Mektebetu't-Târihiyyetu'l-Kübrâ, 1947.
- el-YAHSABÎ, Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa. *Tertibu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvît et-Tancı. Muhammediye: Matbaatu Fidâle, ts.
- ez-ZEBÎDÎ, Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed. *Sahîhi Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi*. çev. Ahmed Naim. Ankara: DİB Yayınları, 4. Basım, 1976.
- ez-ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Menâkıbu imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî- Muhammed Zâhid el-Kevserî. Haydarâbâd: Lecnetu İhyâi'l-Meârifi'n-Numaniyye, 4. Basım, 1419.
- ez-ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Beccâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- ez-ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavûd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- ez-ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- ez-ZEYLÂÎ, Osman b. Ali Fahreddîn. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetu'ş-Şilbî*. Kahire: el-Matbaatu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313.
- ez-ZİRİKLÎ, Hayreddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

THE COURSE RING OF ABU HANIFA AND THE CONTRIBUTION OF HIS UNFAMOUS STUDENTS IN FORMATION AND SPREAD OF THE HANAFI THOUGHT*

Adnan HOYLADI^a

Soner DUMAN^b

Extended Abstract

Although the idea of fiqh and method of founder Ebû Hanîfe is very important in the formation of the Hanafi sect, the works of the first-generation students also play an important role. As it is known, when Ebû Hanîfe was unable to answer a question in the fiqh area when he was interested in the subjects of the science of Kelam, He started the lessons of Hammâd b. Ebû Süleyman. He continued his fiqh collection for nearly twenty years alongside his teacher. When his teacher passed away, he became the head of the class by the request of his classmates. Ebû Hanîfe, who wanted the lessons to pass efficiently, required at least ten of his classmates to attend the lessons. With this request, he prevented the dispersion of the course ring, also had the opportunity to realize the course teaching method he had built with these ten experienced students. Ebû Hanîfe grouped the students according to their levels and formed three different course rings. Ebû Hanîfe introduced methods such as lesson learning brainstorming, discussion, debate and negotiation in his lessons. Ebû Hanîfe successfully applied the case study method, also called practice in today's legal education. He developed the course method of his teacher and operated the course ring like a fiqh academy. Ebû Hanîfe provided a democratic educational environment for his students, and students were able to express their thoughts freely in this environment. However, they did not exhibit an attitude of not accepting

* This work has been derived from the author's dissertation entitled "The Formation Process of Hanafi Sect."

^a Ph.D. Student, Ministry of National Education, hoyladi@hotmail.com

^b Prof., Sakarya University, duman@sakarya.edu.tr

students who did not adopt their own thoughts and methods as the Ehl-i Hadis course rings did. Every student who wanted to learn fiqh could participate in the course rings of Ebû Hanîfe and first-generation students. As a result of this, those who adopted the thought and method of Ebû Hanîfe have been subjected to various accusations such as Cehmî and Mürcî. In his relations with the students, he went beyond the relationship of the regular teacher- student of his own time, valued his students' thoughts and gave them the opportunity to express themselves. He was interested in all kinds of financial and moral problems of his students and tried to solve the problems that prevent them from the lesson, besides putting the condition of attendance to ensure the attendance of the students whom he saw light. In the course ring Ebû Hanîfe chose a hypothetical lawsuit or one of the decisions made by the judges and asked if he knew a rumor (rivâyet) from his students about this incident. Then he would like students to discuss the solution of this event. During this discussion, the voices of the students in the mosque were so loud that when a stranger saw this situation, he would be surprised and strange. After the students' discussions were over, Ebû Hanîfe was promising some of his students and listening to their solutions. At the end of the lesson, he would analyze the event and explain its solution. Ebû Hanîfe's greatest contribution to fiqh science is that he prints the results of the discussions and debates he had with his students. Ebû Hanîfe, who was not busy with collecting hadiths, which were common at that time, required the passage of the fiqh. He would write the issues decided in the lessons as a main for the discussions and debates after him. Each subject that was discussed and resolved was called "asl". Ebû Hanîfe asked the writing team to write each subject to the relevant section among the "usûl". The task of this team, which was stated to be forty people, was to write down the issues related to the result. The course processing method of Ebû Hanîfe was successful, and many of his students undertook official duties such as judgeship. In fact, when it comes to judgeship, the first names that come to mind were the students of Ebû Hanîfe. In society, the perception that they do this job best and Ahl-i hadith do not know this work was generally accepted. Four famous students of Ebû Hanîfe, Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yusuf, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî and Hasan b. Ziyâd, they made very important contributions in the formation of the Hanafi sect. In addition to this, many of his unfamiliar students have made great efforts in the formation of the sect and to spread the method and fiqh idea of Ebû Hanîfe, especially in remote regions. These students have established lesson rings in the cities such as Belh, Merv, Samarkand, Bukhara, Nîsâbûr, and processed the fiqh and

theological views of Abu Hanifa in these lesson rings. In addition, these students struggled with formations such as Jehmiyye in where they went. In addition, they contributed to the literature by writing various books. Some of these students have reached the case-law level and their case-law has been used to determine the main view of the sect. In addition, these students undertook various official duties in the regions they visited, such as judgeship, shurta (police), and court membership. As a result of their studies, Kûfe came to the course circle in Bağdat, and many students came from these regions and collected fiqh. This situation continued after the death of Ebû Hanîfe. As a result of their studies, many students came from these regions joined to the course rings in Kûfe and Bağdat and collected fiqh. This situation continued after the death of Ebû Hanîfe. In a narration, Ebû Hanîfe stated that his students, were thirty-six. Although the exact identities of these students could not be determined, their students who collected fiqh from Ebû Hanîfe (as much as they could be determined in sources) were Saîd b. Ebû Arûbe, Âfiye b. Yezîd, Davud b. Nusayr et-Tâî, İsmail b. Yesa' el-Kindî, Mindel b. Ali el-Anezî, Hammâd b. Düleyl, Nasr b. Abdülkerim es-Sakîl, Hibbân b. Ali el-Anezî, Nûh b. Ebû Meryem, Kâsım b. Main, Abdullah b. Ferrûh el-Horasânî, Hammâd b. Ebû Hanîfe, Abdülmelik b. Muhammed el-A'rac, Hammâd b. Zeyd, Şerîk b. Abdullah en-Nehâî, Abdullah b. el-Mübarek, Nuh b. Derrâc el-Kûfî, Nasr/Nadr b. Muhammed el-Mervezî, Yahya b. Zekeriyyâ, Yusuf b. Hâlid es-Semtî, Ali b. Müshir, Cerîr b. Abdülhamîd er-Râzî, Fudayl b. İyâz, Şuayb b. İshak, Esed b. Amr el-Becelî, Ali b. Zıbyân el-Absî, Ali b. Harmele et-Teymî, Hafs b. Gıyâs, Veki' b. el-Cerrâh el-Kûfî, Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî, Hüseyin b. Hasan el-Avfî, Cârûd b. Yezîd.

Keywords: Islamic Law, Fiqh, Ebû Hanîfe, sect, formation, lesson, method.

